

FAKTORI MEĐUNARODNIH POLITIČKIH ODNOSA

U traženju materijala za svoje proučavanje znanost o međunarodnim odnosima, posebnu pažnju obraća razmatranju uvjeta i događaja, što omogućuje identifikaciju većega broja pojava i stvaranje sustavnoga proučavanja međunarodnih odnosa. Uvjeti i događaji, raznoliki po svojem sadržaju, trajanju i refleksima koje proizvode na međunarodna kretanja, tvore interno i vanjsko okruženje država, odnosno daju osnovne značajke ambijentu u kojem djeluju središnji subjekti međunarodnih političkih odnosa. Razumljivo da razni uvjeti i događaji utječu na smjerove međunarodnih odnosa i da se u njima ili uz njihovu pomoć zbiva glavni sadržaj koji nastaje u sredini u kojoj djeluju ti subjekti — a koju najčešće nazivamo međunarodnom zajednicom.

U naporima za deskripcijom i interpretacijom političkih akcija i politika pojedinih država, njihovih interakcija i političkih odnosa kao skupa nacionalnih zajednica razni uvjeti i događaji čine u stanovitome smislu sirovinski materijal iz kojega znanost o međunarodnim odnosima crpi osnovne podatke na kojima će u kasnijoj višoj fazi biti objašnjena pojedina kretanja. Naime, cilj i zadaća međunarodnih odnosa kao znanstvene discipline nije samo puka deskripcija pojava već objašnjavanje pojedinih zbivanja i, dakako, na kraju generalizacija iz koje se mogu izvlačiti, u ovisnosti vrijednosti generalizacije i samih potreba, političko-praktične i teorijske vrijednosne kategorije.

Katkad se tvrdi da je s obzirom na kratkotrajnost razvoja znanosti o međunarodnim odnosima ta disciplina još uvijek nužno usmjerena na prikupljanje materijala i podataka, odnosno da je riječ o dužoj pripremnoj fazi koja će poslije poslužiti generalizaciji i stvaranju čvrstih teorijskih okvira. Sigurno je da su neki od takvih argumenata na mjestu, i da treba, posebno u sredinama koje su tek nedavno počele njegovati tu znanstvenu disciplinu, učiniti mnoge predradnje kako bi se moglo težiti uspješnu ostvarivanju složenijih zadataka.

Uvjeti i događaji koji znatno utječu na donošenje odluka i mjera vlada, zatim posljedice koje otuda proizlaze i rezultante utjecaja i razlike koje postoje među državama — čine one osnovne varijable koje stvaraju temelje međunarodnoga političkog sustava. Zemlja, more, sirovine, ljudi, strojevi, ideje, institucije i bezbroj drugih crta ljudskog habitusa dobivaju svoje međunarodno značenje iz distribucije tih fenomena u vremenu i prostoru.

Svi ti elementi zajedno mogu se nazvati činjenicama, koje trebaju potpomoći stvaranje hipoteza i teorija. Činjenice bi bile sve ono što se zbililo i što je relevantno za međunarodne odnose u cjelini, ili pak njihove pojedine aspekte, uz uvjet da o tim zbivanjima postoji opservacija ili izvještaj. Kad se činjenice identificiraju kao niz okolnosti, utjecaja, elemenata ili posljedica koje proizvode neki konkretan učinak, tada se može govoriti o faktorima međunarodnih odnosa.

Mnogi faktori, npr. geografski, demografski, ekonomski i drugi, mogu utjecati na osnovne značajke i na sposobnost pojedine države, odnosno na njezino mjesto u međunarodnome političkom sustavu. Posebno će ti faktori doći do izražaja ako se čine komparativne analize mogućega djelovanja pojedine države u okviru podsustava ili pojedine političke regionalne zajednice kojoj ta država pripada.

Faktor može biti i snaga vođena politikom, koja postaje dinamičan element i kao takav može utjecati na međudržavne odnose. Primjerice ekonomika kao faktor međunarodnih odnosa istodobno je snaga koja utječe na sposobnost pojedine države. No, u isto doba ekonomika, napose u suvremenim uvjetima međunarodnog razvoja, može služiti kao veoma važan instrument vanjske politike.

Ovdje treba napomenuti da se ponekad miješaju subjekti i faktori međunarodnih političkih odnosa, ili se pak ta dva pojma poistovjećuju. To nije samo teorijski neprecizno nego je sasvim suprotno konkretnoj manifestaciji djelovanja jednih i drugih čimbenika. Naime, subjekti međunarodnih političkih odnosa djeluju voljno i svjesno, i svojim radnjama mogu u pozitivnom ili negativnom smislu mijenjati međunarodne odnose. Subjekti su međunarodnih odnosa države, međunarodne organizacije, različiti politički pokreti, tvrtke, grupe ljudi i u stanovitim situacijama čovjek pojedinac. Za razliku od te grupe aktera, odnosno subjekata međunarodnih političkih odnosa koji imaju svoju više ili manje profiliranu osobnost, faktori međunarodnih odnosa javljaju se kao pojave koje utječu na dinamiku međunarodnih odnosa, kao i na položaj pojedine države u međunarodnoj zajednici, na procese koji nastaju, na interakcije međudržavnog karaktera.

Glede podjele faktora redovito se provodi podjela na subjektivne i objektivne faktore, ovisno o oblicima njihova očitovanja. Tako se u subjektivne faktore ubrajaju npr. socijalni elementi i nacionalizam, a u skupini objektiv-

nih faktora pojavljuju se tehnologija, stanovništvo, ekonomika i dr. Druga se podjela faktora odnosi na njihov dinamizam, odnosno na stabilnost, pa se kao primjer ističe da je geografski faktor uglavnom stabilan i teže izmjenljiv, dok se, recimo, nacionalizam ili tehnologija pojavljuju kao veoma dinamični faktori, koji se brzo i raznoliko razvijaju i stoga mogu i drukčije utjecati na međunarodne odnose.³⁷

U suvremenoj fazi proučavanja međunarodnih odnosa faktori zauzimaju važno mjesto, a gotovo svi autori uzimaju ih kao glavne varijable međunarodnoga političkog života na osnovi kojih se može promatrati, teoretizirati i analizirati sistem međunarodnih političkih odnosa. No u tome promatranju nastali su i pokušaji izdvajanja pojedinog faktora i na osnovi njega izoliranog spoznavanja procesa koji teku u međunarodnim odnosima. Bilo da je riječ o širem promatranju međunarodnih odnosa, ili pak o regionalnom ili pojedinačnom djelovanju pojedine zemlje, takvo monističko opredjeljivanje samo za jedan faktor, bez obzira na njegovu konkretnu manifestaciju i važnost, svakako da ne može dati pravu sliku međunarodnih odnosa, niti može pomoći ispravnu i cjelovitu spoznavanju međunarodne dinamike.

Osim takva monističkog pristupa postoje i velika neslaganja o tome koji se sve faktori imaju naći u proučavanju međunarodnih odnosa, što je sasvim razumljivo s obzirom na razlike u njihovu pojavljivanju, sadržaju, oblicima i konkretnim vrijednostima. Za razliku od prijašnjih teorijskih radova, u kojima se nabrajalo i po dvadesetak različitih faktora koji bi trebali biti relevantni, danas se opaža tendencija znatna smanjivanja broja faktora i pokušaja da se isticanjem i detaljnom analizom manjega broja obrazlože pojedini procesi i provede stanovito teorijsko uopćavanje.

S obzirom na ograničenost prostora osvrnut ćemo se samo na neke osnovne značajke nekih faktora čije je proučavanje relevantno za međunarodne odnose i oko njih se zapravo i može spoznati velik broj međunarodno-političkih zbivanja.

Geografski faktor po nekim se mišljenjima smatrao jednim od središnjih faktora međunarodnih odnosa s obzirom na stalnost. Polazeći od toga da je »geografija majka povijesti«, pokušavali su se u prošlosti međunarodni odnosi objasniti s pomoću takvih geografskih čimbenika kao što su prirodni

37 Tu distinkciju ispravno ističe profesor Ibler koji, nabrajajući različite faktore međunarodnih odnosa, piše: »Mogli bismo se zapitati nije li zapravo sve faktor što bilo kako može utjecati na stvarnost međunarodnih odnosa. U tome smislu faktori nam se čine kao nesvjesne snage pokretanja ili sprečavanja razvitka«.

V. Ibler, *Međunarodni odnosi...*, op. cit., str. 52.

izvori, karakteristične crte teritorija, geografski položaj, posjedovanje mora ili mogućnost dostupa moru. Pokušavalo se čak da se konstituiraju posebne znanstvene discipline, kao geopolitika ili geohistorija, što je bilo osobito prisutno u Njemačkoj. Isticanjem da je klima jedan od bitnih elemenata napretka pojedine zemlje, zatim da je država živ organizam koji raste i da su male države bez budućnosti jer se nalaze na putu velikih država, te špekulacijama o posebnoj vrijednosti položaja pojedinih zemalja, npr. Velike Britanije, nordijskih država ili SAD-a, otvarao se prostor širokim interpretacijama koje su upravo u geografskim elementima nalazile argumente za obrazlaganje, a poslije i za stvaranje različitih političkih doktrina ekspanzionističkog i imperijalističkog karaktera.

Geografski elementi trebali su potpomoći razumijevanju povijesti ili međunarodnih odnosa, jer, kako je npr. pisao francuski autor Victor Cousin u uvodu u povijest filozofije godine 1828. »Dajte mi geografsku kartu bilo koje zemlje, recite mi njezin geografski položaj, njezinu klimu, vodu, vjetrove i fizičku geografiju, dajte mi podatke o prirodnim proizvodima, flori, geologiji i sl., i ja se obvezujem da ću vam *a priori* reći kakav je stanovnik te zemlje i kakvu će ulogu ta zemlja imati u povijesti.«³⁸

No, takvo geopolitiziranje trebalo je omogućiti izgradnju stanovitih političkih koncepcija također na tim elementima, koje ne samo da su služile kao poticaj prodiranju već su trebale biti i opravdanje određenih političkih akcija. Ako je, naime, država živ organizam, ako se ona mora širiti, razumljivo je da veće države moraju svoj životni prostor uzeti od nekoga drugog, a budući da su to velike države i da im je također potreban teritorij, tada je to moguće učiniti samo na račun malih država, koje se u to doba nisu niti smatrale ravnopravnim subjektima međunarodnih odnosa, već su bile ističane kao skup objekata nad kojima se samostalno mogu činiti stanoviti zahvati silom jačega.

Pridavanje posebne važnosti nekim geografskim značajkama bilo je u stanovitim etapama međunarodnih odnosa posebno razvijeno i našlo je neposredna odjeka i u formuliranju politike pojedinih država.

U 19. stoljeću njemački profesor Ratzel objavio je svoje poznato djelo *Politische Geografie* (1897.) u kojemu je iznio svoje misli o odnosu između geografije i politike. On je nastojao prije svega pokazati da klima djeluje na način života i na temperament ponašanja ljudi, na osnovi čega je dalje postavljao zaključke koji su trebali pokazati kako se ljudi s pojedinih geografskih područja ponašaju u političkome djelovanju. U skladu s takvim razmišlja-

njima bile su i tvrdnje da su se moderne države razvile u umjerenom klimatskom pojasu, da su plemena sa sjevera uglavnom uvijek pobjeđivala plemena na jugu i da stanovnici sjevera, koji su navikli na oštriju klimu, pokazuju veće fizičke i moralne vrijednosti, što se također ogleda u njihovom političkom ponašanju.

Prema Ratzelu površina teritorija neposredno utječe i na političke horizonte, pa je tako npr. ta svijest o prostoru u stanovnika velikih država mnogo razvijenija nego u stanovnika malih država, koji navodno raspolažu suženim horizontima i malim intelektom. Svaka je država dužna da se sa svojom vanjskom okolinom bori da održi prostor koji posjeduje, i svaka dobro organizirana država nastoji povećati svoj teritorij jer to povećanje znači »dostup sirovinama i bogatstvima ili pak osigurava veću sigurnost«.

Ratzelova politička geografija, nastala u doba jačanja i razvoja njemačkog carstva, pokušala je obrazložiti i opravdati teritorijalnu ekspanziju Njemačke. Stavovi o vezi između geografije i politike, svijest o geografskome prostoru i o navodno posebnim vrijednostima stanovnika velikih država, ubrzo su našli plodno tlo u njemačkom ministarstvu vanjskih poslova. Državni kancelar Bethmann-Hollweg i državni tajnik u ministarstvu vanjskih poslova Jagov isticali su uoči Prvog svjetskog rata da je država »živ organizam koji raste«, a male zemlje zbog svoje male sposobnosti i činjenice da nekome su uvijek na putu »nemaju budućnosti«. Takva navodno znanstvena obrazloženja utirala su putove agresivnijemu političkomu djelovanju, ali su i aktivno podupirala sve konkretne manifestacije učinjene u tome smjeru.

U Velikoj Britaniji posebno je na razvoj geopolitičkih interpretacija povijesti utjecao McKinder, profesor Oxfordskog sveučilišta. U promatranju ovisnosti koja stoji između geografije i međunarodnih zbivanja McKinder je u početku posebnu važnost pridavao moru. Obrazlažući britansku politiku i cjelokupan razvoj britanskog imperija, McKinder je isticao da su upravo pomorska sila Velike Britanije i prirodna bogatstva Otoka (ugljen) omogućili Velikoj Britaniji da postane velesila. Svakako da su u takvom vrlo jednostavnom interpretiranju britanskog razvoja bili ispušteni mnogi čimbenici i da je ta eksplikacija bila tipična za predstavnika tadašnjega britanskog imperija u naponu njegove snage.

Analizirajući kasnije situiranje mora i kopna i komunikacijske mogućnosti, McKinder je posebnu važnost pridavao Rusiji. Ona je nastala u graničnoj zoni Europe i Azije, zahvatila je stepe koje su tvorile nekadašnji put velikim invazijama i organizirala je »euroazijski prostor«. Taj je prostor u svjetskim relacijama »ključna regija« jer, kako je pisao McKinder, kontinentalna je država uvijek jača, posebno kada zauzima središnje strategijske položaje koji joj omogućuju djelovanje u raznim smjerovima. U McKinderovoj viziji

38 V. Cousin, *Introduction a l'histoire de la philosophie*, Paris, 1828.

ruskoga djelovanja — ako bi se proširili ruski utjecaji na marginalna područja Azije, tj. na Kinu i Indiju, i izgradila pomorska flota — moglo bi doći do situacije u kojoj bi Rusija zavladała svijetom.

No u to je doba carska Rusija bila, svakako, vrlo daleko od takvih mogućnosti. Poraz Rusije u rusko–japanskom ratu, revolucija godine 1905. i poslije izbijanje oktobarske revolucije otklonili su za neko vrijeme takvu mogućnost ruskoga djelovanja. Uoči Prvoga svjetskog rata McKinder je osobitu važnost obraćao Njemačkoj, smatrajući da, uz dobru iskorištenost sposobne i disciplinirane radne snage i uz eventualnu ekspanziju novih prirodnih izvora iz »središta zemlje«, ta država može postati značajna sila u međunarodnim odnosima. U to doba nastala je i poznata McKinderova formula:

- tko vlada istokom Europe, upravlja srcem svijeta,
- tko vlada srcem svijeta, upravlja svjetskim otokom,
- tko vlada svjetskim otokom, upravlja svijetom.³⁹

Daljnja kretanja međunarodnih odnosa u kojima je nastao niz promjena osobito nakon izbijanja oktobarske revolucije i ubrzanoga razvoja Sovjetskog Saveza, utjecala su na nastanak novih McKinderovih analiza u kojima se promatra Sovjetski Savez. Godine 1930. McKinder je već uvjeren da će Sovjetski Savez kontrolirati Euroaziju, i tom velikom geografskom području suprotstavlja Europu zapadno od Volge i Sjevernu Ameriku istočno od Missisipija. Sredinom godine 1943. na početku njemačkog poraza u SSSR-u, on ističe da će SSSR izaći kao pobjednik u ratu i da će to biti po teritoriju najveća država koja će, istodobno, imati i nove izvanredne obrambene mogućnosti jer je središte svijeta »najveća prirodna tvrđava na svijetu«, a prvi put u povijesti ima »kvalitetno i kvantitetno spreman garnizon«.⁴⁰

Upravo pod utjecajem takvih gledanja, u kojima se nije skrivala zabrinutost za budućnost i za daljnji smjer razvoja svijeta, a osobito pod utjecajem stvaranja drugih socijalističkih država, McKinder nastoji u svojim novim koncepcijama pridonijeti održanju pozicija kapitalističkog svijeta. Euroaziji, za koju je sada siguran da je čvrsto pod kontrolom Sovjetskog Saveza, suprotstavlja ponovno oživljenu i razrijeđenu ideju atlantske zajednice, ističući zajedničke interese zapadnoeuropskih država i SAD, njihove kulturne, povijesne i religijske tradicije. U tom novom konceptu atlantske zajednice bili su istaknuti glavni elementi atlantske sile, koji su se posebno trebali očitovati u ulozi pojedinih zemalja zapadnoga svijeta. Glavni most za vezu trebala je

39 Mackinderovi pogledi bili su sadržani u djelu: *Democratic Ideals and Realism*, koje je prvi put objelodanjeno godine 1904. Poslije je to djelo nadopunjavano i objavljeno još dvaput, godine 1919. i 1943.

40 Cit. po: Sprout and Sprout, *Foundations...*, op. cit., str. 331.

postati Francuska, snažni aerodromi u Velikoj Britaniji trebali su biti daljnja komunikacijska točka, a goleme rezerve u ljudstvu, industrijskim i poljoprivrednim proizvodima u SAD i Kanadi bili bi čvrsta osnovica atlantskog jedinstva.⁴¹ Tako postavljena atlantska zajednica koja, kao što se vidi, nije bila lišena ideoloških i političkih komponenata, trebala je biti dovoljno snažna da se suprotstavi Euroaziji ili, rečeno političkim jezikom, udružene snage zapadnog svijeta trebale su organiziranim djelovanjem i uporabom svih svojih resursa zaustaviti globalne promjene, širenje socijalističkih ideja i stvaranje novih socijalističkih država.

U Sjedinjenim Američkim Državama postojali su također brojni znanstvenici koji su za svoje promatranje međunarodnih odnosa uzimali određene geografske čimbenike kao pomoćne elemente, a poslije su na njima gradili stanovite šire koncepte političkoga djelovanja. Za razliku od McKindera, časnik američke mornarice, a poslije i admiral A. T. Mahan, u svojem poznatom djelu *Utjecaj pomorske sile na povijest 1660–1783*, objavljenom godine 1890., postavio je glavno težište na pomorsku silu, a ne na geografski prostor. Po Mahanu, »vladanje na moru dominantna je forma političke vlasti i ujedno je odlučujući faktor u političkim odnosima među državama«. Ako pojedini narodi, bez obzira na svoju silu u brojnost, nemaju izvanjskih rezervi i izvanjskih poticaja koji jačaju njihovu unutrašnju silu, oni ne mogu uspjeti u međunarodnim odnosima. U takvom pak dinamičnome djelovanju — za koje se zauzima Mahan, more je najbolji komunikacijski put za uspostavljanje odnosa s vanjskim svijetom i za razvijanje i jačanje vlastite sile.

Analizirajući pozicije pojedinih tadašnjih velikih sila, Mahan je bio posebno fasciniran britanskim položajem i snagom njezine pomorske sile. Za Njemačku je tvrdio da bi zajedno s Austro–Ugarskom, s obzirom na Baltičko more i Jadran, mogla postati značajna europska sila, a za Rusiju je isticao da je vrlo slaba na moru, ali nesavladiva u središtu. Spriječiti njezin utjecaj moguće je samo blokadom na najosjetljivijim točkama graničnog područja istočne i južne Azije.⁴² Zanimljivo je pri tome napomenuti da je upravo pokušaj globalnoga blokiranja Sovjetskog Saveza nakon Drugog svjetskog rata vodio i o tome računa, te da su u mreži vojno–političkih paktova koji su trebali na neki način potpuno zaokružiti SSSR bile istaknute i te geografske točke.

Položaj Sjedinjenih Američkih Država Mahan je vrlo visoko cijenio i posebno se zauzima za očuvanje američke politike izoliranosti od svjetskih zbivanja.⁴³ No, prije svoje smrti, u doba kada je Njemačka posebno ojačala

41 H. J. Mackinder, »The Round World and Winning of the Peace«, *Foreign Affairs*, July 1943., str. 595.

42 Th. Mahan, *The Influence of Sea Power and History*, Boston, 1890.

on je sugerirao sklapanje saveza s Velikom Britanijom, što je trebalo dovesti do formiranja snažne angloameričke zajedničke flote koja bi djelovala širom svijeta. U takvu saveznu Mahan je vidio nove mogućnosti američkoga djelovanja kao svjetske sile. Njegova su razmišljanja bila vrlo bliska predsjedniku Rooseveltu, a i njemačkom Kaiseru Wilhelmu.

Jedan od daljnjih američkih geopolitičara profesor Spykman (1893. – 1943.) isticao je također geografiju kao vrlo važan faktor u formuliranju vanjske politike. No, za razliku od brojnih pobornika geopolitičkoga pristupa, on taj činilac nije uzimao kao jedini. Po Spykmanu elementi se koji određuju vanjsku politiku pojedine države ogledaju u: veličini njezina teritorija, prirodnim granicama, broju stanovnika, rasporedu sirovina, ekonomskom i tehničkom razvoju, etničkoj homogenosti, efikasnoj socijalnoj integraciji, političkoj stabilnosti i karakteru nacionalnog duha.

Dok su u to doba mnogi u SAD-u zagovarali izolacionizam kao najbolji model međunarodnih odnosa, u kojemu SAD mogu ostati po strani od svjetskih zbivanja i unapređivati svoje pozicije kod kuće, Spykman je vidio nove mogućnosti djelovanja velike industrijske države. Isticao je da kombinacijom američke industrije i britanske tradicije i iskustva može doći do stvaranja jakog saveza, čije će snage biti nesavladive. U kasnijim svojim analizama političke prirode, koje su, međutim vodile posebno računa o geografskom čimbeniku Spykman je pokušao formulirati glavne zadatke američke politike koja bi prije svega trebala misliti na to da na nekim, po njegovu mišljenju, vrlo važnim dijelovima svijeta, ne dođe do nepoželjnog razvoja ili, točnije rečeno, da se određena područja svijeta nađu čvrsto pod nadzorom SAD-a.

Ta posebno važna svjetska područja na kojima se nije smjelo dopustiti učvršćivanje neke druge dominirajuće sile bila su: Zapadna Europa, Bliski istok, jugoistočna Azija i Daleki istok. Iz takvih gledanja, a u kasnijoj realizaciji odlučnog »containmenta« Sovjetskog Saveza, nastali su glavni okviri američke globalne strategije u doba kada je američka politika bila uvjerenjena da može zaustaviti i eventualno suzbiti nova poslijeratna društvena i ekonomska kretanja.

Samim tim donekle se mijenjao odnos iz prijašnjih geopolitičkih formula pa je po Spykmanu stvorena nova formula: tko kontrolira rubne dijelove, kontrolira Euroaziju, a tko je kadar kontrolirati Euroaziju, kontrolirat će i svijet.⁴⁴

43 Iscrpnije o tome vidjeti: Mahan, *Pomorska strategija*, Beograd, 1960.

44 N. Spykman, *The Geography of the Peace*, New York, 1944.

No, osim te skice, za kasnije američko djelovanje i formuliranje američke globalne strategije Spykman je pokušao izraditi i prijedlog novoga međunarodnog poretka, koji bi se trebao zasnivati na djelovanju Sjedinjenih Američkih Država kao arbitra i garanta u najširim svjetskim relacijama. Uvjeren u vrijednost američko-britanskog saveza i u američku silu, Spykman je bio odlučan pobornik takva modela međunarodnih odnosa u kojemu bi Sjedinjene Američke Države mogle djelovati u globalnim relacijama uspostavljajući ravnotežu i držeći navodno svjetski mir. Sasvim je jasno da od takvih razmišljanja pa do stanovitog Pax Americana nije bio dalek put i da je Spykman svojim stavovima pomogao zagovornike angažiranijega američkoga vanjskopolitičkoga djelovanja.

Profesor Huntington sa sveučilišta u Yaleu posebnu je pažnju obratio razmatranju klimatskih uvjeta, koje je promatrao kao glavni čimbenik pri određivanju mogućnosti napretka pojedinih zemalja. Polazeći od teze da prijašnji, a i suvremeni razvoj civilizacije, ovise o klimatskim uvjetima, Huntington ističe da je ekspanzija velikih naroda u znatnome stupnju određena klimatskim uvjetima, jer je »svaki narod, pobuđen klimom i ispunjen energijom, proširivao svoje vladanje na susjedne regije, bilo na kopnu ili na moru«.⁴⁵

Drugi američki znanstvenik, R. H. Wheeler, također je uzeo klimu kao važan čimbenik u određivanju stanovitih političkih kretanja i pokušao je odrediti etape u povijesti gdje su navodno klimatske prilike također utjecale na razvoj velikih država i velikih vladara. Ta tzv. zlatna doba povijesti nastajala su u razdobljima prelaska iz hladnog doba stoljetnog ciklusa u toplo, a tu tezu trebalo bi potvrditi da je upravo u takvim prijelaznim razdobljima od 55 vladara koji su u povijesti istaknuti kao veliki, vladalo čak 48.⁴⁶

No, najneposredniji utjecaj na praktičnu politiku razmišljanja geopolitičara dobila su između dvaju ratova, i to napose u Hitlerovoj Njemačkoj. Poznata njemačka škola geopolitičara pod vodstvom Karla Haushofera⁴⁷ isticala je da je država važna samo po sebi, a sila da je najvažniji atribut države. Nadovezujući se na Ratzelovo učenje, njemačka geopolitička škola dodala je neke nove navodne zakonitosti, npr. pojam životnoga prostora (*Lebensraum*). Ističući potrebu njemačkog naroda za životnim prostorom, postavilo se i pitanje potrebe pomicanja granica, kao i pravo na ušće rijeke koja teče

45 E. Huntington, *Civilization and Climate*, New Haven, 1915.

46 R. H. Wheeler, »Climate and Human Behavior«, u: *Encyclopedia of Psychology*, New York, 1944.

47 Haushoferova geopolitička škola okupljala se oko časopisa *Zeitschrift für Geopolitik*, a glavno Haushoferovo djelo *Weltpolitik from heute* pojavilo se godine 1934. Inače termin »geopolitika« prvi je upotrijebio Kjiellen.

teritorijem, što je sve zajedno vodilo isticanju rata i osvajanja kao pravednoga sredstva za jačanje državne moći.

Ako se kritički pokušaju analizirati neke tvrdnje pobornika isticanja posebnog primata geografskog faktora, može se vidjeti da su se odnosi u svijetu bitno izmijenili i da nekadašnje ocjene nemaju danas svoju vrijednost.⁴⁸ Sigurno je npr. da bi povijest Velike Britanije bila sasvim drukčija da je ta država imala drukčiji geografski položaj. No istodobno taj primjer Velike Britanije jasno dokazuje da more ne stvara granicu koja bi bila apsolutno sigurna, jer su današnji teritorij Velike Britanije u prošlosti osvajali Rimljani, germanska plemena, Danci i Normani. O tzv. izoliranosti današnje Velike Britanije, ili o eventualnim prednostima u doba postojanja razornog raketo-nuklearnog oružja, svakako nije potrebno niti govoriti, jer je sasvim jasno da se neke prednosti s vremenom mogu pretvoriti u poteškoće.

Slično se može primijetiti i za pokušaje da se vrijednost prirodnih izvora pokaže kao posebna prednost pojedinih zemalja, što također danas ne stoji, jer u doba intenzivna mijenjanja novih izvora energije tradicionalni oblici, npr. nafta, mogu i moraju u skoroj budućnosti biti zamijenjeni jeftinijom nuklearnom energijom. Sigurno je također da je velik dio međunarodnih odnosa godinama imao u središtu borbu za pomorske tjesnace koje su velike sile nastojale kontrolirati. No, danas su i tjesnaci na Baltiku i na Crnom moru mnogo izgubili na svojoj važnosti. Tako je i s pojmom tzv. prirodnih granica, koje također više nemaju prijašnje relativno čvrsto fiksirano značenje.

Na te su promjene utjecali prije svega: razvoj znanosti i tehnike, kao i promjena odnosa snaga u međunarodnim odnosima. Teorije geografskog determinizma treba uvrstiti u one poglede koji pokušavaju veoma složene pojave obrazložiti isključivo jednim faktorom. Geografska sredina važna je u životu ljudi i naroda, ali ona, sigurno, nema neku primarno odlučujuću ulogu, već bi se prije moglo reći da uvjetuje stanovite mogućnosti, a ne nikako njihov glavni tok. U prošleme stoljeću, kada je zapadni svijet prolazio fazu kapitalističkoga razvoja, funkcija geografskog faktora bila je vezana uz opravdanje privredne i političke ekspanzije na kopnu i moru uz uporabu sile. U fazi dekolonizacije i neokolonijalizma ti pogledi gube svoje pristaše jer ne odgovaraju novim uvjetima i potrebama.

48 Sigurno je da se i na polju promatranja geografskog faktora primjećuju goleme promjene koje imaju svoju vezu s povijesnim, tehnološkim, političkim i općedruštvenim kretanjima. Prije dvije stotine godina Francuska se lako rastala od nekoliko brda snijega, kako je Voltaire nazivao Kanadu, kasnije je carska Rusija za 7,5 milijuna dolara prodala Aljasku. U 18. stoljeću Falklandski otoci imali su veliku strategijsku važnost, a Mauricius, kojim su se nekada zanimali isključivo filatelisti, danas je sve više tema za admirale velikih flota. J. Stefanowicz, *Stary Nowy Swiat: Ciagłosc i zmiana w stosunkach miedzynarodowych*, Warszawa, 1978., str. 24–25.

Geopolitički pristupi međunarodnim odnosima, tj. pokušaji da se s pomoću geografije objasne i eventualno predvide međunarodni odnosi, izgubili su danas stoga na svojem značenju. Ako se iz današnje perspektive pogleda na te spekulacije u odnosima između prostora, povijesti i politike, lako je uočiti da su i shvaćanja geopolitičara bila vrlo različita i da su oni u svojim geografskim objašnjenjima uzimali različite elemente u prilog svojim tezama.

Različite teorije geografskog determinizma zapostavljaju neke vrlo značajne čimbenike prisutne u kreiranju međunarodnih odnosa. U njima nema ljudskog faktora i društvenih odnosa pojedine epohe niti se posebna pažnja pridaje funkcioniranju državne organizacije, a ni karakteru pojedine države. Pojednostavljajući svijet i zbivanja u njemu na osnovi tzv. stalnih i teže izmjenljivih geografskih čimbenika, pokušava se sagledati razvoj međunarodnih odnosa, objašnjavajući ih isključivo geografskim faktorom. No, geografska sredina, unatoč tome što utječe na život ljudi, odnosno naroda i na njihovo ponašanje, po i ono političkog karaktera, ipak nema toliko značenje da bi se taj faktor mogao uzeti kao samostalan u određivanju tako složenih odnosa. Štoviše, moguće je tvrditi da, za razliku od ostalih faktora međunarodnih odnosa, geografski faktor ne može biti samostalan, već tek djelomičan faktor interpretacije međunarodnih odnosa.⁴⁹

Prirodni izvori sve više postaju faktor međunarodnih odnosa, koji se mogu upotrijebiti u različitim situacijama, u nastojanju da se utječe na smjer političkoga djelovanja država. Pod prirodnim izvorima mogu se shvatiti, za potrebe međunarodnih odnosa, svi korisni materijali i procesi koji se nalaze u prirodi, a ljudi su kadri svojom se tehnologijom njima koristiti.

Polazeći od danoga prirodnoga stanja i od razvoja privrednih sposobnosti pojedinih država, dugo se uopće nije postavljalo pitanje o opsegu prirodnih izvora koji su se uzimali gotovo kao neiscrpnj. Tek se u posljednjemu desetljeću sve više počinje ozbiljno razmišljati o trenutku kada bi različiti prirodni izvori mogli presušiti.⁵⁰ Iako su brojni scenariji te vrste međusobno ponekad vrlo suprotni, ipak postoji slaganje o tome da se prirodni izvori svih vrsta ubrzano iscrpljuju. To se odnosi na šumska prostranstva, rude, goriva, obradivu zemlju, pitku vodu, a predviđa se čak da bi, nastavi li se s tako

49 F. Braudel, cit. po: R. Bierzanek, *Wspoleznesne stosunki...*, str. 33.

50 Znatna utjecaj na razmišljanja o postojećemu stanju i o budućem razvoju imale su analize Rimskoga kluba i knjiga *Granice rasta*. Vjerojatno su prvi put teze o mogućem iscrpljivanju prirodnih izvora dobile širok auditorij i izazvale pažnju i interes različitih krugova.

ubrzanom uništavanjem okoliša, relativno brzo mogla doći u pitanje i opskrba kisikom.⁵¹

Prirodni izvori sami po sebi nisu pokazatelji stvarnoga mjesta pojedine države u međunarodnim odnosima. Postoje primjeri velikih zemalja koje raspoložu brojnim prirodnim izvorima, a ipak nisu velike sile, ili pak ima slučajeva da su različite zemlje, unatoč svojemu relativno malom teritoriju i ograničenosti u prirodnim izvorima razvile svoje industrijske kapacitete i time osigurale važna mjesta u međunarodnim odnosima. No, bez obzira na te primjere, činjenica je da ni u prošlosti, a pogotovo ne u sadašnjemu ubrzanom tehnološkom razvoju svijeta, nema ni jedne države koja ne vodi računa o zadovoljavanju svojih sadašnjih i budućih potreba za sirovinama i gorivima. U tom se smislu iskorištavaju i domaći i strani prirodni izvori. Odnosi između uporabe npr. energije i mjesta pojedine države u međunarodnim odnosima mogu pokazati i buduće smjerove akcija.

Sredinom tridesetih godina ovoga stoljeća sedam tadašnjih velikih država iskorištavalo je gotovo 70% ukupne svjetske energije. Sjedinjene Američke Države 38%, Velika Britanija 9%, Njemačka 8%, Sovjetski Savez 8%, Francuska 4%, Japan 3% i Italija 1%. Trideset godina poslije, po istim pokazateljima, redosljed je bio: SAD, SSSR, Velika Britanija, Kina, SR Njemačka, Indija, Francuska, Kanada, Japan i Poljska.

Dugi niz godina ugljen je bio najvažniji oblik dobivanja energije. U mnogim analizama prošlih međunarodnih odnosa ističe se da je svoj veliki imperij Velika Britanija uspjela sagraditi velikim dijelom na svojem ugljenu, koji je omogućio izgradnju tada moderne industrije. Slično je bilo i s Njemačkom koja se također koristila ugljenom u doba svojega ubrzanoga industrijskog razvoja. Dvije velike sile, svaka u specifičnim uvjetima, SAD i SSSR, također su temelje svojega industrijskog razvoja postavile na ugljenu, obilno se koristeći svojim velikim nalazištima. To se može ustvrditi i za današnju Kinu, koja u okviru velike modernizacije veliku pažnju pridaje što djelotvornijem iskorištavanju velikih nalazišta ugljena. Široka primjena ugljena, a posebno njegova važnost u dobivanju metala, učinili su ga, unatoč svim tehnološkim inovacijama, vrlo traženim i važnim čimbenikom industrijskog razvoja svake zemlje. No, kao i bezbroj ostalih prirodnih izvora, i ugljen je neravnomjerno raspoređen. Dok npr. Sjeverna Amerika raspolaze s oko 48% ukupnih svjetskih rezervi ugljena, južna Amerika kao kontinent ima tek oko 0,05% ugljena.

51 H. Sprout & M. Sprout, *Toward a Politics of the Planet Earth*, London, 1971., str. 286–287.

Iako je suvremeni razvoj omogućio prelazak s ugljena na druge izvore energije — hidroenergiju, naftu, plin, energiju iz nuklearnih elektrana — činjenica je da zbog svoje bogate i raznolike uporabne vrijednosti ugljen i dalje ima veliku važnost i obilno je tražen na svjetskome tržištu.

U klasičnim interpretacijama vrijednosti prirodnih izvora, uz ugljen, najčešće se spominje željezna ruda kao važan preduvjet industrijalizacije.⁵² Unatoč razlikama u pogledu kakvoće rude, iz koje se poslije dobiva željezo, postojalo je do Drugoga svjetskog rata pet velikih središta: Lake Superior u SAD, Lorraine u istočnoj Francuskoj, Krivoj Rog u Sovjetskom Savezu, Kiruna u Švedskoj i područje Birminghama u Engleskoj. Povećana potražnja za željeznom rudom, kao i njezina sve veća primjena, utjecali su na pronalaznje novih izvora u raznim zemljama. Prema nekim procjenama Ujedinjenih naroda, Afrika bi mogla biti najbogatiji kontinent željeznom rudom, ali su zasada vodeće zemlje Zimbabwe, SAD, Brazil, Indija, Rusija.

No, budući da je u procesu dobivanja željeza, uz željeznu rudu, potreban i ugljen, samo one zemlje koje posjeduju oba izvora mogu razviti veliku industriju. Stoga, unatoč novim nalazištima u SAD, Zapadna Evropa i Rusija ostaju najveći centri metalske industrije, kojima se s manjim kapacitetima mogu pridružiti Kina, Indija i Japan.

Od svih sirovina ipak posebnu važnost ima nafta, koja je u poslijeratnom razdoblju postala temelj industrijskog razvoja gotovo svih zemalja. Već je godine 1950. potrošnja nafte udvostručena u odnosu na godinu 1945., godine 1960. također je udvostručena u usporedbi s godinom 1945., a osamdesetih godina dosegla je brojku od 3 000 milijuna tona godišnje.⁵³ Istodobno, nafta danas čini šestinu ukupne vrijednosti svjetske trgovine, što također jasno pokazuje njezino mjesto u međunarodnim ekonomskim, ali sve više i u političkim relacijama.

Poput mnogih ostalih sirovina i nafta je neravnomjerno raspoređena i procjene o vrijednosti rezerve nafte vrlo su različite. Dok se na jednoj strani upotrebljavaju podaci o sve bržem siromašenju rezervi nafte, na drugoj se strani iznose podaci o nešto smanjenoj potražnji za naftom i o otkrićima novih rezervi, što bi trebalo ublažiti postojeću situaciju i jamčiti sigurniji razvoj.

S obzirom na golemu važnost nafte u privrednom životu svake zemlje nafta se u mnogim prilikama iskorištavala kao važno sredstvo u postizanju

52 Prema jednom podatku iz godine 1969. u razdoblju od godine 1939. do 1969. potrošeno je u svijetu više metala nego u svim prethodnim razdobljima postojanja svijeta. *Committee on Resources and Man*, San Francisco, 1969., str. 119.

53 P. R. Odell, *Oil and World Power*, London, 1979., str. 9.

političkih ciljeva. Na širem međunarodnom planu to je posebno došlo do izražaja godine 1973. kada su arapske zemlje upotrijebile naftu kao sredstvo pritiska na vladu Sjedinjenih Američkih Država i Nizozemske, koje su aktivno podupirale i pomagale izraelsku politiku u bliskoistočnoj krizi. Istodobno, članice OPEC-a sve više od tada koordiniraju svoju aktivnost radi realizacije zajedničkih stavova koji nemaju samo ekonomsko značenje.

Nafta ima sve veću važnost u održavanju savezničkih odnosa. Sovjetski Savez kao isporučilac sirovina i nafte bio je kadar koordinirati razvoj odnosa unutar SEV-a, odnosno Varšavskog ugovora, članice EU-a nastoje realizirati zajedničku politiku u opskrbi naftom, a manje razvijene zemlje također teže ostvarenju novih odnosa koji bi smanjili velik teret povećanja cijena nafte.

Unatoč pokušajima traženja supstituta ili bržem prelasku na nove izvore energije, vrlo je vjerojatno da nafta neće brzo izgubiti na svojoj važnosti. A budući da je ona prijeko potrebna u svim planovima ekonomskog, vojno-strategijskog i političkog razvoja svih zemalja, jasno je da i opskrba naftom sve više dobiva međunarodno značenje. U procesu enormnog povećanja cijena nafte, koje su samo u tijeku godine 1979. zabilježile porast od 67%, najveći dio koristi imaju goleme multinacionalne tvrtke koje su u mogućnosti neprestano špekulirati na golemome svjetskom tržištu. To osjetno umanjuje i nastojanja zemalja proizvođača nafte za postizanjem pravednijih cijena i dovođenjem potrošnje u realne tokove kako se ne bi nepotrebno smanjivale postojeće rezerve. Ako se k tome doda i ponašanje najvećega svjetskog potrošača nafte — Sjedinjenih Američkih Država — gdje potrošnja po stanovniku prelazi 50 litara nafte dnevno i nastojanje te zemlje da se što manje služi vlastitim izvorima, kupujući potrebnu naftu u inozemstvu, jasno je da čitava situacija zahtijeva organiziran međunarodni pristup.

U svijetu koji sve više osjeća tečevine napretka postoje na drugoj strani i stotine milijuna gladnih kojima se nikako ili vrlo sporo poboljšava položaj. Prema nekim procjenama, tek se oko 7% ukupne Zemljine površine može kultivirati. No, i ovoga puta pokazuju se razlike koje postoje među pojedinih dijelovima svijeta. Na Europu otpada čak 39% površina pogodnih za poljoprivrednu obradu, na Sjevernu Ameriku 10,4%, na Aziju 5,8%, na Južnu Ameriku 4,8%, a na Afriku samo 3,3%.⁵⁴ U tekućim uvjetima ubrzana tehnološkog razvoja moguće je, naravno, povećati i obradive površine i poljoprivredne prinose, ali to je svakako mnogo lakše učiniti u razvijenim zemljama, nego npr. u Africi.

54 H. Sprout & M. Sprout, *Toward a Politics...*, op. cit., str. 290.

Dodajmo tome i klimatske probleme, koji u mnogim situacijama još više otežavaju mogućnosti poljoprivredne obrade i bogatije žetve. Iako su uloženi znatni naponi da se primjenom modernije tehnologije prevlada takvo stanje, činjenica je da se odnosi između gladnih i siromašnih vrlo sporo mijenjaju.⁵⁵ Prema podacima Međunarodne banke, uz uvjet da se zemlje u razvoju razvijaju tempom od 6,8% godišnje, još će uvijek do kraja našega stoljeća više od 600 milijuna stanovnika planeta biti gladno.

U svim fazama razvoja međunarodnih odnosa prirodni su izvori imali veliko značenje za razvoj državnih organizacija, a zemlje koje su bile kadre uspješno koordinirati neke osnovne faktore imale su mogućnosti izboriti se za poseban položaj u pojedinim regijama ili čak u svjetskim relacijama. Unatoč svim promjenama koje su nastupile u sadašnjoj fazi ubrzana razvoja svijeta, sigurno je da su prirodni izvori i dalje neobično važni. Industrijski razvijene zemlje zainteresirane su za maksimalno iskorištavanje vlastitih izvora, ali i za trajan i siguran dostup sirovinama na drugim područjima. U uvjetima kada je smanjena mogućnost iskorištavanja kolonija i posjeda, industrijski razvijene države nastoje različitim drugim oblicima nastupati prema manje razvijenim zemljama, težeći osiguranju vitalnih izvora. U stanovitim kriznim situacijama (1973.) pojavile su se čak i teorije o tome da je nedopustivo da neke manje razvijene zemlje koje raspolažu naftom ne isporučuju naftu zemljama kojima ta nafta treba, te da bi u takvim slučajevima velike zemlje imale »pravo« tu naftu osvojiti silom.⁵⁶

Zbog razlika koje dijele današnje članice međunarodne zajednice nije moguće očekivati da bi se pitanje prirodnih izvora moglo riješiti parcijalnim aranžmanima, niti pak nastojanjima da se u okviru određenih integracijskih cjelina dugoročno zadovoljavaju unutrašnje potrebe. Stoga postaje sve jasnije da narasli problemi prirodnih izvora i sirovina pokazuju da treba tražiti drukčije metode rješavanja problema. Međuzavisnost današnjega svijeta, povezanost razvijenih i nerazvijenih i potreba bržega prevladavanja jaza koji dijeli ta dva različita svijeta trebale bi voditi traženju zajedničkih rješenja koja bi na međunarodnom planu osigurala najracionalnije iskorištavanje postojećih izvora i sirovina. U suprotnom, moguće je očekivati zaoštavanje od-

55 Prema procjenama FAO-a, između polovice i trećine stanovništva na Zemlji danas ili gladuje ili nije dovoljno hranjeno.

56 Detaljnije o embargu koji su provele zemlje izvoznice nafte vidjeti: P. R. Odeil, *Oil and World Power...*, op. cit., str. 208–259.

nosa, pokušaje poduzimanja pritisaka i ucjena, još neravnomjerniji razvoj svijeta i nastajanje suprotnosti koje mogu voditi izbijanju različitih kriza.⁵⁷

Demografski faktor smatra se katkad vrlo značajnim faktorom međunarodnih odnosa. Na osnovi nekih aspekata njegova manifestiranja pokušavaju se sagledati položaji i mjesto pojedine zemlje i odrediti njezine mogućnosti daljnjeg djelovanja.

U prošlosti se često tzv. demografska elastičnost, koja se ogledala u visokom prirodnom priraštaju, uzimala kao opravdanje i obrazloženje ekspanzionističke teritorijalne politike. Ističući navodnu prenaseljenost i nedostatak dovoljnoga prostora za normalan razvoj, Japan je godine 1931. pokušao opravdati svoj napad na Kinu, a slično je tvrdila i Italija u doba napada na Etiopiju. Visok prirodni priraštaj odavno se uzimao kao jedan od bitnih pokazatelja državne moći i na osnovi njega pokušavala se odrediti politika pojedine zemlje i njezino značenje za međunarodne odnose.

No, termini prenaseljenosti i demografska presija sami po sebi, poput mnogih sličnih pojmova, traže širu eksplicaciju na osnovi koje se može spoznati pravo stanje stvari. Odgovoriti na pitanje kada je jedna zemlja navodno prenaseljena vrlo je složeno i zahtijeva prije svega da se precizira što se razumijeva pod prenaseljenošću. Svakako da je situacija drukčija ako je riječ o poljoprivrednoj zemlji s manje razvijenom poljoprivredom, a slika je sasvim drukčija radi li se o državi koja je na visokome stupnju privrednog razvoja. Razvoj poslijeratnoga svijeta vrlo je indikativan upravo u tom pogledu da su neke države, koje su prije rata nastupale kao navodno prenaseljene, i u kojima se tzv. demografska presija isticala kao čimbenik njihove političke akcije, u novim uvjetima uspjele uspješno riješiti svoje probleme. Ako se kao klasičan primjer zemlje koja je navodno imala problema s prenaseljenošću uzme Njemačka, u kojoj je nacionalsocijalistička vlada pokušavala taj element čvrsto ugraditi u temelje agresivnosti njemačke politi-

57 Različiti scenariji budućeg razvoja svijeta sve više uzimaju u obzir činjenicu postojanja velikog jaza koji dijeli razvijene od nerazvijenih i mogućnost da u određenim situacijama zemlje koje ne vide perspektive svojega budućeg razvoja, uz uvjet da se zadrži postojeće stanje odnosa, upotrijebe različita druga sredstva kako bi se izborile za drukčiji tretman. Ako se tome dodaju i relativno jeftinija sredstva vojne sile, njihova dostupnost i golemi efekti koje one mogu proizvesti, moguće je u sklopu potencijalnih opasnosti razmišljati i o takvu smjeru razvoja međunarodnih odnosa. Dakako da ni te koncepcije ne treba shvatiti fatalistički jer nisu determinirane nikakvim povijesnim pravima, već su samo izraz tekućega stanja i nepravednih odnosa koji postoje u današnjemu svijetu, kao i sporosti razvijenog dijela svijeta da se upusti u ozbiljno traženje drukčijih, za sve pravednih rješenja.

ke⁵⁸ nakon Drugoga svjetskog rata pojavile su se obje njemačke države kao zemlje koje ne samo da nisu imale nikakve demografske presije već su i Savezna Republika Njemačka i Njemačka Demokratska Republika osjećale akutnu potrebu za stranom radnom snagom. Razvoj moderne tehnologije i ispravno iskorištavanje proizvodnih kapaciteta učinilo je da obje njemačke države postanu značajne imigracijske zemlje.

Pitanje prirodnoga priraštaja također se ne može uzeti kao neovisan element na osnovi kojeg bi se mogla izolirano predvidjeti demografska kretanja i nakon toga izvlačiti određeni poučci za međunarodne odnose. Tvrdnje o tome da su neki narodi vrlo dinamični, a neki pak tradicionalno neaktivni u pogledu nacionalnoga priraštaja i gotovo osuđeni na postupno izumiranje, pokazale su se sasvim netočnima i neznanstvenima. Francuska se npr. do Drugoga svjetskog rata smatrala državom vrlo niskoga prirodnog priraštaja i, prema nekim procjenama, teško su se mogle očekivati bitnije promjene.⁵⁹ No, nakon rata, znatno je porastao prirodni priraštaj u Francuskoj, čime su na najbolji način bila demantirane takve prognoze. S druge strane, na primjeru Japana, koji se nekada smatrao zemljom s vrlo visokim prirodnim priraštajem, iz čega su se također izvlačile tvrdnje o budućoj ulozi Japana, osobito na azijskome tlu⁶⁰, vidi se da je u novim, poslijeratnim prilikama pod utjecajem efikasne politike rađanja znatno smanjen prirodni priraštaj i usklađen s mogućnostima razvoja te zemlje. Neke druge države, npr. Indija i Kina, poduzimaju znatne napore kako bi također smanjile svoj prirodni priraštaj i približile ga optimalnim granicama.

U prošlosti su za međunarodnu politiku podaci o broju stanovnika jedne zemlje, u okviru procjene njezine vojne sile, imali veliku važnost. Polazeći od tvrdnje da je »Bog uvijek na strani velikih bataljuna«, vjerovalo se da je

58 Karl Haushofer, koji se inače bio sasvim stavio u službu fašističke propagandne mašine, tvrdio je da je svaka zemlja zainteresirana da se održi u neprijateljskom okruženju i da o posjedovanju adekvatnoga prostora i njegovu očuvanju ovisi državna politika. Ako je pak taj prostor premalen, treba ga proširiti. Pozivajući se na navodno čvrste primjere Njemačke i Japana, on je tvrdio da u tim zemljama postoji velika populacijska presija i da je prostor već iskorišten do maksimuma, pa ne može nahraniti mase stanovništva. Budući da se stanovništvo susjednih zemalja razvija sporije, slijedio je zaključak da s pomoću vojnih sredstava i teritorijalnom ekspanzijom treba povećati vlastiti prostor. Iscrpnije vidjeti: A. Dorpalen, *The World of General Haushofer*, New York, 1942., str. 38–39.

59 Analizirajući francusku politiku godine 1939. i materijalnu snagu te zemlje, grof Ciano tvrdio je da će uloga Francuske znatno slabiti u svjetskim relacijama jer je »godišnji deficit novorođenih ravan jednoj izgubljenoj bitci«. G. Ciano, *Les archives secretes da Wilhelmstrasse*, t. V, Paris, 1950–1956., str. 412.

60 Populacijska presija smatrala se, prema nekim autorima, najvećom opasnošću od mijenjanja prijeratnoga *statusa quo* jer se tvrdilo da će zemlje koje osjećaju »velik pritisak stanovništva zahtijevati svoje proširenje na račun drugih, što može voditi konfliktu.« U takvu kontekstu posebno se isticala uloga Japana. M. G. Simonds, B. Emeny, *The Great Powers in World Politics*, New York, 1939., str. 95.

broj vojnika pod oružjem najmjerodavniji kriterij eventualne pobjede i tek su se razvojem nove vojne tehnologije počela mijenjati gledanja na važnost broja vojnika pod oružjem. U radu Konferencije za razoružanje godine 1930. prvi je put bilo javno istaknuto da industrijski razvoj pojedine zemlje odlučuje o njezinoj vojnoj snazi, što su Drugi svjetski rat i daljnji razvoj moderne vojne tehnologije u potpunosti potvrdili.

Neki od demografskih pokazatelja imaju i danas svoju vrlo značajnu vrijednost. Ako se pogleda npr. dobna struktura stanovništva pojedine države, odnosno broj radno sposobnog dijela građana, mogu se izvlačiti daljnji zaključci o mogućnostima privrednog razvoja, ali i djelovanja države na međunarodnome planu. Govori se tada, obično, o mladim ili perspektivnim zemljama, za razliku od zemalja u kojima je, u pravilu nešto manji prirodni priraštaj, gdje je odnos radno sposobnih stanovnika manji.

No, u poslijeratnom razvoju međunarodnih odnosa osobito značajno obilježje demografskih kretanja veže se uz emigracije i migracije stanovnika. Smatra se da je Europu u razdoblju od godine 1870. do 1914. napustilo oko 35 milijuna ljudi, koji su se uglavnom nastanili u prekomorskim državama. Taj trend bio je u vezi s naglim porastom komunikacijskih sredstava i bržim razvojem moderne industrije. Nakon Prvoga i Drugoga svjetskog rata također je došlo do značajnih migracijskih kretanja, iako mnogo blažih razmjera. Ta velika pomicanja stanovništva mogu se promatrati s različitih aspekata, bilo nacionalnih bilo pak međunarodnih, a moguće je, dakako, tražiti i različite eksplikacije pozitivnih i negativnih strana što ih sa sobom nose migracije.

Promatra li se emigracija s gledišta zemalja iz kojih odlazi ta radna snaga, obično se tvrdi da se na taj način iz poljoprivrede izvlači višak suvišnih ljudi, da se smanjuje nezaposlenost, povećava stalan i siguran priljev deviznih sredstava i gotove robe, a uza spretno poslovanje jača razvoj izvoza domaćih proizvoda jer su emigranti tradicionalno vezani uz proizvode svojega kraja. Tome se može pridodati i upoznavanje radnika migranata s boljom organizacijom posla, pribavljanje stanovitih kvalifikacija, upoznavanje s modernom tehnologijom i sl., što se sve može iskoristiti pri njihovu povratku u domovinu. Za neke zemlje odlazak emigranata ima i druge osobitosti. Naime, smatra se da je mного bolje omogućiti odlazak nezadovoljnima ili onima koji bi to mogli postati nego ih zadržavati u zemlji, posebno ako se ona suočava s problemima u svojem razvoju.

U negativne aspekte emigracije mogao bi se ubrojiti odlazak uglavnom najposposobnijih ljudi, od kojih jedan dio asimilacijom gubi vezu sa svojom domovinom, a u doba nesređenih političkih prilika može biti čak upotrijebljen protiv svoje nekadašnje zemlje. U današnjoj fazi europskog razvoja već

uvelike sazrijevaju uvjeti da se, osim zajedničkog rješavanja pojedinih statusnih pitanja radnika zaposlenih u inozemstvu, rješavaju i ta pitanja na mnogo širem planu između zemalja emigracije i migracije. Nova valorizacijska politika, koja bi na ravnopravnoj osnovici postavila pitanja emigracije radne snage, pomogla bi ne samo boljem tretiranju stranih radnika kao privremenih emigranata i svih problema koji se s njima u vezi javljaju, već bi isto tako omogućila da strani radnici postanu značajan faktor europskog povezivanja i zajedničkog djelovanja svih europskih naroda i država.

Imigracijski priljev novih imigranata ponekad je jedini mogući način naseljavanja stanovitih geografskih područja, kao što je to bio slučaj npr. u Sjedinjenim Američkim Državama. Za zemlju useljenja postavlja se i pitanje nacionalne asimilacije, posebno ako je riječ o nakani da se stalno ostane. Ta pitanja, uglavnom internog karaktera, mogu, međutim, postati i vrlo značajna u međudržavnim odnosima ako se pri tome ne poštuju određena prava ili pak ako zemlja migracije čini pritisak na migrante tražeći njihovu brzu i potpunu asimilaciju. I politika kojom se u stanovitim situacijama nastoji pripadnicima pojedinih nacionalnih grupa ili rasa pa čak i spola zabraniti dolazak u zemlju mora nužno naći svoj odraz u pogoršavanju međudržavnih odnosa.

Svakako da o općem karakteru međudržavnih odnosa, koji postoje između zemalja, ovisi i načini reflektiranja emigracije na bilateralne odnose pojedinih zemalja. Ako je riječ o tradicionalno dobrim međudržavnim odnosima, sigurno je da će i jedna i druga strana nastojati osigurati takve uvjete koji mogu samo pomoći daljnjem jačanju privrednih, kulturnih pa i političkih odnosa (politika nordijskih zemalja). Ako je riječ pak o nenormalnim situacijama u kojima su međudržavni odnosi na niskoj razini, i još ne postoje li uz to nikakvi sporazumi o useljavanju, emigranti mogu biti samo dodatni element koji može znatno otežati uspostavljanje normalnih međudržavnih veza i odnosa (npr. istočnoeuropski emigranti u godinama hladnog rata u SAD-a).

Brz porast svjetskoga stanovništva izaziva posljednjih nekoliko godina veliko zanimanje, ali i zabrinutost mnogih stručnjaka. Ti se problemi mogu promatrati s različitih aspekata, ali je činjenica da je svijet suočen s vrlo brzim i dinamičnim rastom broja stanovnika.⁶¹ Tako se smatra da je godine 1850. na Zemlji živjelo oko milijardu ljudi: godine 1925. bilo je već dvije milijarde stanovnika, a 1965. svijet se povećao za još milijardu, a godine 1972. imao je

61 Prema nekim podacima 48 zemalja koje se uglavnom sve nalaze u skupini zemalja u razvoju udvostručit će u 25 godina svoje stanovništvo ne poduzmu li se radikalne mjere za kontrolu prirodnoga priraštaja.

oko tri i pol milijarde. Danas se operira s brojem od 5,9 milijardi. Posebno je zabrinjavajuće što je tempo povećanja broja stanovnika znatno ubrzan i, ako je u razdoblju od godine 1850. do 1925., da bi se svijet uvećao za milijardu bilo potrebno 75 godina, povećanje za novu milijardu stanovnika uslijedilo je npr. u razdoblju od godine 1925. do 1965. u samo četrdeset godina.

Godišnji priraštaj svjetske populacije iznosi oko 100 milijuna ljudi, a 90% njih rađa se u 127 zemalja u razvoju koje nisu u mogućnosti osigurati sretniju budućnost novim naraštajima. Istodobno, Međunarodni monetarni fond, koji praktički upravlja gospodarstvima 75 zemalja u razvoju, bori se s brojnim teškoćama vezanim uz nedostatak sredstava, korupciju, lošu organizaciju i sl. Pomoć razvijenih koja je 1997. godine iznosila 50 milijardi dolara 1998. godine biti će smanjena na 40 milijardi, što će još više otežati položaj stanovnika zemalja u razvoju.

Futurolozi predviđaju isto tako ubrzan tempo daljnjeg razvoja svjetskoga stanovništva. Iako se njihove ocjene prilično razlikuju, predviđa se da bi početkom 21. stoljeća na Zemlji moglo biti sedam milijardi stanovnika. Problem porasta stanovnika posebno je osjetljiv jer se radi pretežno o zemljama koje se nalaze mahom u skupini nerazvijenih zemalja, čiji je tempo privrednoga kretanja prilično otežan zaostalošću i kolonijalnim naslijeđem, pa se ne može očekivati da će one biti kadre uspješno rješavati svoj demografski boom. Ta kretanja, istodobno, mogu još više produbiti podjelu između razvijenih i nerazvijenih zemalja, odnosno između »bogatog Sjevera« i »siromašnog Juga«.

Neki teoretičari međunarodnih odnosa skloni su da upravo u takvoj nagloj demografskoj ekspanziji, posebno u njezinu demografskom profiliranju, uočavaju velike opasnosti za daljnji smjer razvoja međunarodnih odnosa. Tvrdi se tako da mahom nerazvijene zemlje, prenapučene stanovništvom, moraju na neki način postati izvor međunarodnih nesporazuma i opasnosti, što sve zajedno može voditi znatnom kompliciranju međunarodnih odnosa.

Razumije se, ako se pokuša uočiti taj problem, tada se odmah može naglasiti da nije jedini problem u broju stanovnika, nego prije svega u sistemu proizvodnje i raspodjele. U organiziranim sredinama, uz ispravnu uporabu dostignuća znanstveno-tehnološkog razvoja i brojnih novih žitarica s velikim prinosima, moguće je uspješno izbjeći sve dvojbe koje sa sobom nosi ubrzan prirodni priraštaj. Osim toga, međunarodna zajednica morala bi što prije postati čvrsto angažirana uz pomoć svojih instrumenata, u prvom redu Ujedinjenih naroda i njezinih specijaliziranih agencija (FAO), da se problem ravnomjerne raspodjele dobara i daljnjega usklađenog razvoja postavi kao središnji problem ekonomskog i političkog razvoja suvremenog

svijeta. Zadatak svih članica današnje međunarodne zajednice morao bi biti da u skladu sa svojim mogućnostima pridonese harmoničnijem razvoju svih regija i svih naroda. Na taj način smanjila bi se opasnost od demografske eksplozije, a povećanjem broja stanovnika ne bi se povećavao i produbljavao jaz koji dijeli razvijene države i narode od nerazvijenih.

Ekonomski faktor jedan je od najvažnijih faktora međunarodnih odnosa. No, on se vrlo često netočno prikazuje. U tom netočnom prikazivanju ili namjernom iskrivljavanju pravoga značenja što ga ekonomski faktor ima za međunarodne odnose može se govoriti o dvjema različitim znanstvenim eksplikacijama.

U prvome slučaju mnogi zapadni teoretičari međunarodnih odnosa u svojim teorijskim interpretacijama namjerno odstranjuju ekonomski faktor, ili pak nastoje umanjiti njegovu pravu vrijednost zamjenjujući ga nizom ostalih faktora. To je osobito očito u situacijama kada bi npr. osvjetljavanje i isticanje ekonomskog faktora međunarodnih odnosa upozorilo na eksploataciju manje razvijenih zemalja i na ekonomske interese velikih kompanija (npr. Gvatemala, Čile), pa se u takvim slučajevima obično ističu neki drugi činioci izvanekonomskega karaktera. U drugom slučaju pak, u interpretaciji akcija protiv oslobođenja kolonija, ili u situacijama kada se zadire u suverena prava drugih država, ponovno se govori o nekim neekonomskim činiocima ili o razlozima koji bi trebali stajati izvan ekonomskih okvira. Tako se u prvome slučaju najčešće ističe navodna nesposobnost kolonija za samostalan život, ili pak u drugom slučaju, kada imperijalističke sile interveniraju u unutrašnji razvoj manjih zemalja, kao predtekst navodi se interes »obrane jednog kontinenta«, »obrana demokracije« ili potreba suzbijanja »komunističke opasnosti«. Koliko god su sve te teorijske eksplikacije bile vezane za razdoblje hladnog rata, pogrešno bi bilo misliti da su povoljnijim razvojem međunarodnih odnosa one sasvim nestale.

U drugom slučaju pogrešnog prikazivanja riječ je o predimenzioniranom shvaćanju značenja ekonomskog faktora u međunarodnim odnosima i njegovu izražavanju. To tzv. ekonomističko shvaćanje međunarodnih odnosa polazi od pretpostavke da su međunarodni odnosi u svojoj biti vjerna kopija ekonomskog zbivanja, pa da i ekonomski faktor u svim situacijama i u svim sredinama ima prvenstveno značenje. Konstruiraju se tako različite teorije koje trebaju pokazati utjecaje ekonomskog faktora kao odlučujućeg, čak i u onim situacijama gdje nije jedini, ni neposredno najglavniji.

Cjelovito shvaćanje međunarodnih odnosa smatra društveno-ekonomski faktor odlučujućim u posljednjoj instanci, ali to nikako ne znači da na

međunarodne odnose ne utječu i drugi prirodni, pa čak i društveni faktori, koji su zapravo određeni ekonomskom bazom i čine nadgradnju nad tom osnovicom (npr. politički ili pravni faktor). Utjecaj tih drugih faktora osobito je važan kada se ne radi samo o određivanju toka međunarodnih odnosa, već o konkretnim formama i njihova reflektiranja.

Istodobno, može se tvrditi da se ekonomski zakoni razvoja društva neposredno ne odražavaju uvijek u međunarodnim odnosima i da ne nastupaju kao puki efekti ekonomskih kretanja. Ti se refleksi mogu u međunarodnim odnosima vidjeti u izmijenjenju obliku, što vodi stvaranju posebnih oblika suprotnosti na međunarodnome planu, kao što su:

- odnosi između velikih i malih država
- odnosi između metropola i nekadašnjih kolonija
- nesuglasje između demokratskih načela i stvarnog sadržaja međunarodnih odnosa.

Utjecaj ekonomskog faktora na međunarodne odnose danas je sve teže negirati i upravo su na tim različitim shvaćanjima nastala i dva različita gledanja na ulogu i mjesto ekonomskog faktora u razvoju međunarodnih političkih odnosa.

Iako se utjecaj ekonomskog faktora na međunarodne odnose može vidjeti od vrlo ranih vremena, još od tzv. primitivnoga djelovanja međunarodnih aktera, činjenica je da do posebne veze i utjecaja ekonomike na međunarodnu politiku dolazi u razdoblju kapitalizma. Ta tzv. ekonomizacija međunarodnih odnosa nastupila je proširenjem kruga subjekata, jačanjem instrumenata akcije pa i drukčijim kadrovskim vezama, osobito između ekonomije i diplomacije. Ekonomska sredstva postala su također vrlo često instrument šire političke akcije, ili pak, u određenim situacijama, ekonomika čini čvrsto zaleđe političkoga djelovanja.

U preciziranju mjesta i značenja ekonomskog faktora međunarodnih odnosa ipak treba istaknuti da je ponekad vrlo teško odrediti pravu vezu između ekonomskog potencijala i mogućnosti utjecaja države na druge subjekte međunarodnih odnosa. Ako se npr. analizira razdoblje od godine 1925. do 1930. u svjetskim relacijama, tada je vidljivo da je, upotrebljavajući ekonomske kriterije, tzv. hijerarhija međunarodnih odnosa ili pak ljestvica ekonomski naj snažnijih država izgledala ovako: 1. Sjedinjene Američke Države, 2. Njemačka, 3. Velika Britanija, 4. Francuska, 5. SSSR, 6. Italija, 7. Japan. No, ako bi se u tom istom razdoblju analizirale izrazito političke varijable utjecaja tih istih država na međunarodnu sredinu, situacija bi već izgledala

mного drukčija. Prva bi bila Francuska, 2. Velika Britanija, 3. Italija, 4. Njemačka, 5. SSSR, 6. Japan i 7. Sjedinjene Američke Države.⁶²

No, koliko god se kriteriji međunarodnoga političkog angažmana i utjecaja mogu ponekad teško definirati, moguće je navesti bezbroj primjera i iz suvremenih međunarodnih političkih odnosa, gdje mjesto pojedine države što ga ona zauzima na političkome planu veoma prelazi njezinu ekonomsku razvijenost ili pak mogućnost vršenja šireg ekonomskog utjecaja. Dovoljno je ovdje spomenuti Indiju i njezinu vrlo dinamičnu vanjsku politiku koja je svojim političkim akcijama i političkim utjecajem što ga ima na međunarodnome planu daleko pretekla i premašila ekonomski stupanj razvoja.

Ističući društveno-ekonomski faktor kao čimbenik koji određuje osnovno kretanje razvoja međunarodnih odnosa, ne smije se nikako smetnuti s uma da se u tom određivanju pravaca radi samo o osnovnom toku razvoja, a ne o finalnoj naznaci svih konkretnih oblika manifestiranja. Bogatstvo međunarodnih političkih odnosa, broj aktera i mogućnosti zbivanja toliko su narasli da od osnovnoga pravca razvoja treba, svakako, razlikovati takve situacije u kojima dolazi do drukčijeg djelovanja. To znači da su stanovita odstupanja, skretanja pa čak i retrogradna kretanja u međunarodnim političkim odnosima također moguća i da jednom ustaljen osnovni smjer razvoja nikako ne znači i definitivnu eliminaciju svih onih čimbenika koji mogu sprečavati takvo kretanje.

Takav je razvoj posljedica borbe suprotnih društvenih snaga gdje se napredak i reakcija i dalje sukobljavaju prenoseći te šire društveno-političke i ekonomke sukobe na polje međunarodnih odnosa. U ovisnosti o općim karakteristikama pojedine epohe, djelovanja različitih činilaca i razvijenosti snaga napretka stoje, svakako, i takve mogućnosti djelovanja snaga reakcije. Moderna povijest međunarodnih odnosa ispunjena je brojnim primjerima koji potvrđuju takvu mogućnost razvoja, gdje upravo u konfrontaciji staroga s novim osnovni tok razvoja, koji je definiran društveno-ekonomskim faktorom u posljednjoj instanci, ipak može zbog različitih drugih faktora biti skrenut ili vraćen unatrag. U tijeku raspada kolonijalnog sistema tekao je proces brzog i vidljivog stvaranja novih suverenih država koje su, međutim, na putu svojega stvarnog uključivanja u međunarodnu sredinu još uvijek suočene s brojnim naporima nekadašnjih kolonizatora ili novih neokolonijskih sila da se njihov novi put podredi interesima velikih država. Počevši od napora da se odgađa ili odugovlači davanje nacionalne neovisnosti, zatim od produžavanja ekonomskih ili vojnih pozicija i od značajnog prodora

62 M. G. Simonds, B. Emeny, *The Great Powers...*, op. cit., str. 142.

novih neokolonijalističkih sila, koje kombinacijom različitih ekonomskih, vojnih, političkih i obavještajnih instrumenata i tehnika pokušavaju učvrstiti svoje pozicije na područja zemalja u razvoju, teče taj složeni proces definitivnog raspada kolonijalnog sistema i postupnoga društveno-ekonomskog jačanja novih zemalja. Afrički kontinent i promjene koje se na njemu zbivaju mogu služiti kao tipičan primjer takva složenoga kretanja.

Polazeći od jedinstva današnje međunarodne zajednice, od postojanja jedinstvena svjetskog tržišta i od međusobne povezanosti koja danas postaje sve važniji čimbenik međusobnog povezivanja raznih zemalja i naroda, nesvrstane zemlje koriste se svim međunarodnim forumima (grupa 77, UN, konferencije nesvrstanih zemalja), kako bi jasno istaknule svoje ciljeve, koji su istodobno i ciljevi suvremenog čovječanstva. Brže prevladavanje jaza koji dijeli razvijene zemlje od nerazvijenih, zajedničko dogovaranje i traženje trajnih osnova suradnje nije samo i jedino u interesu bržeg izlaska iz siromaštva goleme skupine zemalja u razvoju. To je istodobno jedini mogući put na kojem se mogu graditi trajni i sigurni temelji zajedničkog razvoja budućega svijeta u kojemu neće biti kriza i potresa što ih ta neravnomjernost razvoja može donijeti. Jer, odavno je postalo jasno, da iz ekonomske baze najčešće dolaze sve ostale krize političkog i društvenog karaktera. Ako se tome dodaju i globalnost današnjih veza i odnosa i postojanje razornoga nuklearnog oružja na raznim stranama, jasno je da je jedini način usklađivanja stavova zasnovan na strpljivu i sporazumnu dogovaranju koje će uzeti u obzir interese svih zemalja.

No, taj proces, iako je u tijeku, teče još previše sporo i tek mali broj razvijenih zemalja shvaća opasnosti koje mogu proizaći iz takva postavljanja. Stoga i na tom primjeru, kada su zahvaćeni cjeloviti ekonomski interesi međunarodne zajednice, jasno dolazi do izražaja borba različitih ekonomskih i političkih snaga, odnosno sukobljavanje onih koji teže zadržati stare privilegirane pozicije i onih koji se bore za nove, progresivne društveno-političke i ekonomske odnose.

Svestrana analiza međunarodnih odnosa, u kojoj se neće postavljati pitanje opredjeljivanja ili izjašnjavanja za jedan ili za nekoliko faktora, može otkriti i objasniti takve proturječnosti i upozoriti na njihove uzroke. Polazeći upravo s tih pozicija, znanost o međunarodnim odnosima ima zadatak da ispravnim vrednovanjem ekonomskog faktora objasni međunarodne odnose i da u svijetu koji se vrlo brzo mijenja pronade rješenja koja će duže trajati.

Pravni faktor može se promatrati na nekoliko načina. U prvom redu može se postaviti pitanje mogu li u tako raznolikim i bogatim oblicima

odnosa između različitih subjekata djelovati neke pravne norme i ograničavaju li one bitno slobodu političkog ponašanja.

Unatoč različitim mišljenjima, koja se mogu susresti u teoriji i praksi međunarodnih odnosa, može se ustvrditi da je uloga prava u porastu i da suvremen razvoj međunarodnih odnosa nosi sa sobom kao značajnu popratnu pojavu jaču pravnu regulaciju određenih odnosa međunarodnog karaktera. Do tog jačanja uloge prava u reguliranju međunarodnih odnosa došlo je osobito od druge polovice 19. stoljeća, kada su istaknute prve norme humanitarnog i tehničkog karaktera koje su svakako pridonijele organiziranom jačanju međunarodno-pravnog reguliranja. Stvaranje Lige naroda kao prve međunarodne političke organizacije označilo je prodor mira u domenu političkih odnosa, koji su se dotada isključivo nalazili u nadležnosti države, a nakon Drugoga svjetskog rata počeli su Ujedinjeni narodi sa svojim specijaliziranim agencijama pravno normirati načine ponašanja država, počevši od nekih najvažnijih pitanja vezanih uz opstanak čovječanstva (očuvanje mira i pitanje međunarodne sigurnosti) pa sve do razvijenih oblika svestrane međunarodne suradnje (specijalizirane agencije UN-a).

No, pogrešno bi bilo tvrditi da i ta pojačana tendencija razvoja međunarodnoga prava, odnosno jačanje pravnog faktora u međunarodnim odnosima, ograničava slobodu djelovanja država na međunarodnome planu. Jer, prije svega pravni propisi koje prihvaća pojedina vlada nisu nametnuti ni od koga izvan državnih granica, i njihova je pravomoćnost prihvaćena na osnovi suglasnosti koju je izrazila sama vlada. Propisi međunarodnog prava kao izraz skupa volja različitih država stvaraju mogućnosti za njihovo zajedničko podvrgavanje određenim propisima koji su već unaprijed prihvaćeni.

U praksi međunarodnoga političkog života ipak se vrlo često postavlja pitanje: mogu li propisi međunarodnog prava zaista biti propisi? Brojne krizne situacije u kojima se te norme krše i nedostatak efikasnih sankcija još više pridonose razvijanju sumnji te vrste. Negiranje propisa međunarodnoga prava razvilo se u prošlosti osobito u brojnih njemačkih filozofa i pravnika. Hegel je smatrao npr. da ne mogu postojati nikakvi pravni propisi koji bi sputavali državu, a osnivač njemačke povijesno-pravne škole Puchta bio je uvjeren da pravo može postojati samo u državi koja je tijelo opće volje, a ona pak proizlazi iz naroda. Otuda se za međunarodno pravo mogao izvući zaključak da samo ono predstavlja stanovit element moralnosti naroda i država. Slična mišljenja postoje i u Engleskoj, gdje se smatra da se međunarodno pravo može okvalificirati kao jedan od dijelova »pozitivne moralnosti«.

Primjedbe koje se stavljaju na međunarodno pravo, odnosno na mogućnost njegova postojanja i primjene u odnosima između različitih država polaze uglavnom od starijih shvaćanja koja su pokušavala sagledati ulogu

međunarodnoga prava u međunarodnim odnosima kruto se držeći analogne uloge što je pravo ima u svakoj državi i zanemarujući brojne osobitosti međunarodnih odnosa. U skladu s teorijama o podjeli unutrašnje vlasti na zakonodavnu, sudsku i izvršnu tražili su se isti takvi oblici i u međunarodnome pravu. Kritike međunarodnog prava najčešće se svode na isticanje:

- da u međunarodnim odnosima nema nekoga višeg zakonodavca, što bi trebalo značiti da ne može postojati ni pravo obvezatno za sve države članice međunarodne zajednice,
- da u međunarodnim odnosima još uvijek nema djelotvornijih sankcija,
- da je još uvijek nizak moralni i kulturni stupanj razvoja svijeta, te da se neko pravo koje bi djelovalo među narodima nije uspjelo stvoriti i da pogotovo u današnjoj praksi ono ne može biti prihvaćeno.

Ako bi se pokušalo odgovoriti na te kritike, tada bi se, naravno, kao kontraargument moglo istaknuti da je međunarodno pravo poseban dio prava i da ono obvezuje u odnosima između suvremenih država. Iako nema nekoga posebnog zakonodavca, običajnim putem u unutrašnjo-pravnom reguliranju, kao i u međunarodnim odnosima, može nastajati pravo, a; osim toga, ne treba zaboraviti da svojim aktivnostima na međunarodnom polju, posebno sklapanjem međunarodnih ugovora, države same stvaraju svoje pravo — dakle nastupaju u stanovite smislu u ulozi zakonodavca. Točno je da još uvijek u međunarodnim odnosima nema nekih čvrstih sankcija koje bi mogle osigurati striktnu primjenu međunarodnoga prava silom, iako se upravo u sistemu djelovanja Ujedinjenih naroda, zatim u pokušajima oko stvaranja sistema kolektivne sigurnosti, pokušavaju ostvariti takvi odnosi u kojima bi države mogle stvarno računati na djelotvornu primjenu kolektivnih sankcija. No, sasvim je sigurno da takvo normiranje ponašanja koje je bilo postavljeno u Paktu Lige naroda i u Povelji Ujedinjenih naroda ovisi o nizu drugih faktora, prije svega od razvoja međunarodnoga političkog sistema i njegovih glavnih snaga, te da ono u osnovi daleko prelazi mogućnosti samoga pravnog djelovanja.

Što se tiče tvrdnje da je suvremeni moralni i kulturni stupanj današnjega svijeta još uvijek vrlo nizak i da u njemu djeluju subjekti na različitoj razini svojeg razvoja, ne može se prihvatiti takva teza jer je očito, a u prošlosti bezbroj puta potvrđeno, da i u različitim društvima mogu funkcionirati stanovite pravne norme.

Ipak, posebno značenje u određenju djelovanja pravnog faktora ima pitanje koliko se norme međunarodnog prava zaista poštuju u međunarod-

nim odnosima. Tu treba razlikovati dvije mogućnosti ili, točnije rečeno, dvije vrste pravnih propisa.

Prvu grupu pravila čine ona koja reguliraju pitanja široke suradnje država za koju su manje-više zainteresirane sve države. Tvore je propisi kojima se rješavaju pitanja diplomatskoga prava; zatim konzularnog, prometnog, poštanskog itd. Čak u situacijama postojanja vrlo zategnutih političkih odnosa svaka država, pridržavajući se načela uzajamnosti i vlastitih interesa, teži tome da striktno djeluje u skladu s međunarodnim pravom, budno pazeći da, s obzirom na njezine interese, to isto čine i sve druge države.

U drugoj grupi nalaze se mnogo složenija pitanja koja se tiču pravnoga rješavanja vitalnih političkih problema i problema o kojima zavisi nastup pojedine države na međunarodnome planu. Često zbog unutrašnjeg razloga država ne pristaje da se i ta pitanja rješavaju normama međunarodnoga prava. Dosadašnji razvoj međunarodnoga prava i njegova primjena u praksi, čak i u tim vrlo osjetljivim pitanjima, kada treba ispravno zadirati u političke ciljeve i interese država, ipak su pokazali da je moguća primjena prava i da u ovisnosti o stupnju sukobljavanja, o glavnim nosiocima takve politike i o angažiranju ostalih progresivnih snaga stoje i mogućnosti primjene prava kao instrumenta za održavanje mira.

Promatrajući tu stalnu međuigru sile i pokušaja da se ta sila na neki način ograniči i disciplinira, u ovom slučaju, s pomoću pravnih normi, razvila su se i neka nova gledanja na ulogu međunarodnoga prava u razvoju međunarodnih odnosa. Sociološkom analizom međunarodnih odnosa ističe se njihova specifičnost, odbacuju se sve analogije koje bi trebale ulogu prava izjednačiti u unutrašnjem i međunarodnom djelovanju država, ali se isto tako zanemaruje da je riječ o cijelokupnoj nadgradnji društvenih odnosa. Britanski profesor međunarodnih odnosa George Schwarzenberger interpretira ulogu prava ističući da je »ključ za razumijevanje funkcija koje obavlja bilo koji pravni sistem, bilo nacionalni bilo međunarodni, u strukturi njegove društvene pozadine.«⁶³ Na to se nadovezuje politika sile, odnosno teorija politike sile, koja polazi od pretpostavki da ukupnost dosadašnjih međunarodnih odnosa odgovara još uvijek samo pojmu »međunarodno društvo«, dakle, da je riječ o nižemu stupnju povezanosti interesa i ciljeva, stoga da se ne može govoriti o nekom zajedništvu ili pak o međunarodnoj sredini kao međunarodnoj zajednici. U takvu modelu međunarodnih odnosa, gdje su oblici povezanosti vrlo blagi, pravladavaju odnosi sile, zbog toga i međunarodno pravo nužno ima takav karakter. Glavna uloga međunarodnoga prava,

63 G. Schwarzenberger, *Power Politics...*, op. cit., str. 198.

ili, u cjelini gledajući, prava, svodi se na održavanje sile. O tome Schwarzenberger kaže: »Osnovna je funkcija prava da pomaže u održanju prevlasti sile i hijerarhija ustanovljenih na osnovi sile i da takvom sistemu dađe poštovanost i svetost prava. Međunarodno pravo na razne načine služi tim ciljevima.«

Dodušte, nešto kasnije Schwarzenberger modificira svoje stavove kada kaže da postoje i mogućnosti da se međunarodno javno pravo primjenjuje uspješno u drukčijoj funkciji koju on vidi, primjerice, u želji država da na osnovi reciprociteta (diplomatsko pravo) prihvaćaju stanovite pravne norme i služe se njima, ili pak u slučajevima kada su države zainteresirane da uspostave neke standarde ekonomske suradnje (GATT), također u zajedničkom interesu.⁶⁴

Ne upuštajući se na ovome mjestu u analizu teorije politike sile, možemo samo konstatirati da ulogu sile nije moguće negirati jednako tako kao i funkciju međunarodnog reciprociteta ili koordinacije država. Važno je, međutim, kakvo se značenje pridaje pojedinim funkcijama prava i pravnih normi u međunarodnim odnosima. Kod teoretičara koji prihvaćaju teoriju politike sile, osnovu čini funkcija održavanja sile, neizmijenjena u suvremenim odnosima, a ostale funkcije prava služe tek kao stanoviti korektivi te navodno glavne i najvažnije uloge prava. Ti korektivi na neki način ublažavaju apsolutnu podčinjenost sili, ali ni oni ne mijenjaju glavni odnos koji teorija politike sile postavlja u odnosu između sile i prava.

Teorija politike sile pojavljuje se u suvremenim međunarodnim odnosima kao stanovito ideološko gledanje na međunarodni razvoj, koje u središte uzročnosti i povezanosti međunarodnih zbivanja stavlja faktore koji su danas, svakako, u slabljenju i kao opće, neograničeni trend razvoja doživljavaju svoje poraze. Zbog toga je i čitava ta teorija više okrenuta unatrag i ne može uočiti povijesni razvoj na osnovi pokušaja da se u prvi plan istakne nešto što je već doživljelo značajne promjene.

Polazna točka u promatranju međunarodnih odnosa mora biti upravo suprotna. Nemoguće je međunarodne odnose shvaćati samo kao odnose sile i negirati bilo kakvu ulogu prava, što vodi apsolutiziranju samovolje, koju bi opet mogle posebno upotrijebiti samo najveće države. Znanstvena ocjena odnosa koji postoje u međunarodnoj sredini nije vezana uz isticanje i izražavanje prisutnih veličina uloge jednog ili drugog faktora, već je zadatak analize međunarodnih odnosa da utvrdi dinamiku jačanja ili slabljenja uloge pojedinih faktora koji djeluju na smjer međunarodnih odnosa. Međunarod-

64 Ibid., str. 198–212.

ni odnosi i zakonitosti njihova razvoja ne mogu se shvatiti ako se kao primarni ističu oni faktori koje praksa međunarodnog života neprestano prelazi, kao što je to slučaj sa silom.

Pogrešno bi bilo, primjerice, danas tražiti potvrdu kolonijalizma u Povelji Ujedinjenih naroda, koja je priznala pravo metropola na suverenost nad njihovim kolonijama. No, suprotni su faktori u najvećoj mjeri već srušili kolonijalni sistem, unatoč tome što su u vrijeme stvaranja Povelje Ujedinjenih naroda ti čimbenici bili relativno slabi i nerazvijeni, pa se nisu mogli drukčije odraziti nego u pokušajima da se donekle ublaže šire odredbe (pravo na samoopredjeljenje, kontrola UN–a nad kolonijalnom upravom).

Izmišljajući apstraktne zakonitosti i modele međunarodnih odnosa koji su izvan vremena, socijalnih obilježja, nije moguće promatrati međunarodne odnose. U današnjoj fazi razvoja međunarodne zajednice dolazi do sve boljeg povezivanja i prožimanja različitih država, do iniciranja mnogih novih kontakata koji od međunarodne suradnje čine glavni sadržaj odnosa na međunarodnome planu. Stoga i pravni faktor međunarodnih odnosa upravo u reguliranju takvih sadržaja ima punu mogućnost svoje primjene. Elementi zajedništva i suradnje postaju sve značajniji, a samim tim i potrebe da se na osnovi ravnopravnog dogovaranja i dobrovoljnog prihvaćanja traže pravni propisi na usklađivanje i daljnje razvijanje široke međunarodne suradnje.

Tehnološki faktor međunarodnih odnosa ogleda se u dinamičnom razvoju znanosti i tehnike, što je, svakako, jedna od glavnih značajki suvremenog razvoja svijeta.

Za međunarodne odnose tehnologija, odnosno tehnološki faktor, značajni su kao kontekst ljudskog ponašanja i razvoja međunarodne zajednice. Za istraživača međunarodnih odnosa nije moguće, primjerice, zaobići pronalazak radara, ne kao novoga tehnološkog pronalaska, već kao važnog sredstva koje je konkretno utjecalo na budući razvoj vojne sile i na njezino demonstriranje u ratu. Slično je i s poslijeratnim razvojem najprije atomskog, zatim hidrogenskog, nuklearnog i antiraketnog oružja koje, promatrano u kontekstu širega političkoga djelovanja, upozorava na ovisnost tehnološkog razvoja, vojnostrategijskih doktrina i vanjskopolitičkih poteza glavnih aktera međunarodnih odnosa.

Do Drugoga svjetskog rata tehnološkom se faktoru pridavala vrlo mala pažnja, a tek u ratnim godinama, kada je postalo evidentno da snažnija tehnologija pobjeđuje, naglo je porastao interes za utjecaj tehnologije na razvoj međunarodnih odnosa. Razvojem hladnoratovske utrke u naoružanju, gomilanjem zaliha oružja i stalnim usavršavanjem novih i sve snažnijih

sredstava masovnog uništenja, te, na kraju, velikim svemirskim natjecanjem supersila, tehnologija, odnosno njezine političke manifestacije, postale su istodobno sastavni dio promatranja najvažnijih političkih zbivanja. Posebno je to vrijedilo za odnose između blokova i njihovih dvaju lidera.

Dosadašnji razvoj tehnološkog faktora i njegovi refleksi na međunarodne odnose mogu se vidjeti u četiri oblika koji tvore i njihove osnovne značajke.

- Tehnološki je faktor kumulativan, tj. u gotovo tristogodišnjem razvoju postoji stalan kontinuitet pronalazaka i novih otkrića u kojima prijašnji pronalasci pripremaju put novim i savršenijim pronalascima. Simultana otkrića, posebno u suvremenom razvoju znanosti i tehnike, vrlo su rijetka. U prirodnim znanostima stvorene su brojne teorije, tehnike, procesi, što sve zajedno olakšava i ubrzava istraživanja.
- U tehnologiji postoji i posebna akcelerativnost, što se očituje u činjenici da se znanje i tehnika razvijaju mnogo brže nego pojedinci i nacije.

Prof. Julijan Huxley, bivši direktor UNESCO-a, pokušao je tu brzinu transformacija izraziti matematičkom formulom, prema kojoj, ako se uzme u obzir činjenica da je epoha u ljudskoj povijesti ono razdoblje u kojemu neki važan pronalazak uzrokuje duboke promjene u ljudskom životu, tada se može ustvrditi da je od početaka paleolitskog doba do sljedeće epohe trebalo milijun godina. Potkraj neolitika rok do iduće epohe smanjen je na desetke tisuća godina, a u tzv. povijesnoj etapi jedna je epoha trajala stoljeće. No, u dvadesetom stoljeću taj raspon od jedne tehnološke epohe do druge, odnosno od jednoga velikog pronalaska nekog izuma do drugog, smanjen je na samo deset godina. Dovoljno je podsjetiti se na nedavna dostignuća ljudske misli, npr. na promjene u elektromagnetskoj teoriji i njihovoj primjeni, na pronalazak radija i televizije, na otkriće radioaktivnosti, na proizvode kemijske sinteze i na razbijanje atomske jezgre.⁶⁵

Neočekivano brzo tehnološki su napredovale mnoge zemlje koje su relativno brzo u vrlo teškim uvjetima postigle visoke rezultate. Sva predviđanja o zaostalosti i nemogućnosti brzoga tehnološkog hoda pokazala su se kao netočna. Kao primjer takve vrste mogu se ovdje spomenuti npr. američka predviđanja prema kojima se sumnjalo da će Sovjetski Savez zbog svoje zaostalosti, sjevernog položaja, geograf-

65 Cit. po: R. Bierzanek, *Wspoleznesne...*, op. cit., str. 63.

Prema nekim podacima, svakih petnaest do dvadeset godina udvostruči se fond znanja sabranih u bibliotekama, a istodobno 90% svih znanstvenika koji su ikada živjeli živi u našem stoljeću. To, svakako, pokazuje i ekspanziju suvremene znanosti i snagu s kojom ona raspolaže.

ske disperzije terena i udaljenosti sirovina uspjeti do kraja stoljeća postati industrijska sila, a to je ipak postignuto mnogo prije. Slično se može konstatirati i za nagli poslijeratni razvoj Japana i za mnogo brži tempo tehnološkog napretka NR Kine prema nekim predviđanjima iz pedesetih godina.⁶⁶

- Tehnološki razvoj u svojoj je dinamici neizbježan, što, svakako, ima i pozitivnih i negativnih strana. Promatrajući mirnodopsku tehnologiju, npr. primjenu atomske energije u civilne svrhe, može se samo zaključiti da takav daljnji razvoj u smjeru većeg usavršavanja i većih koristi može samo poboljšavati čovjekov položaj. No, na drugoj strani, ako se uzme u obzir i neizbježnost neprestanog usavršavanja oružja, čiji smo dosad bili stalni svjedoci, tada je sigurno da to skupo i opasno vojno natjecanje odnosi mnoge milijarde, koje bi se mogle upotrijebiti u mnogo korisnije i humanije svrhe.
- Razvoj je tehnologije difuzan, znači da se znanje, posebno u današnjem svijetu, vrlo brzo širi iz zemlje pronalaska. Bilo kakvo sprečavanje širenja takvih spoznaja pokazalo se neuspješnim.

U različitim komparativnim analizama položaja pojedinih zemalja u međunarodnim odnosima, njihova mjesta u međunarodnoj zajednici i stanovitoga predviđanja daljnjega političkog razvoja često se čine različite usporedbe koje trebaju pokazati stupanj tehnološkog razvoja pojedine države i njezine dalje mogućnosti. Kao indikatori takva razvoja uzimaju se brojni podaci o proizvodnji, potrošnji i planovima daljnjeg porasta industrije. No u manje kompliciranim analizama obično se postavljaju, kao osnovni kriteriji, potrošnja energije po stanovniku, proizvodnja čelika, odnos radnika zaposlenih u industriji i poljoprivredi i vrijednost nacionalnog dohotka po stanovniku. Svakako da ti pokazatelji posredno odražavaju i mnoge druge indikatore koji su također važni u vrednovanju mjesta pojedine zemlje.

U posljednja tri stoljeća tehnološki razvoj bitno je utjecao na promjenu taktike međunarodnih odnosa. Ako se kao početak stvaranja europskog sistema odnosa uzme razdoblje od Westfalskog mira godine 1648.–1650., tada je vidljiv i ubrzan smjer jačanja novih pronalazaka, napose na vojnom i prometnom polju. Primjenom snage baruta znatno se razvija i usavršava vojna tehnologija, utvrde i zamkovi postaju probojni, a razvojem cestovne mreže jačaju veze administrativne vlasti spram svojih podanika, do kojih se može doći mnogo lakše i brže. Istodobno, svaka država počinje biti sve

66 Sprout and Sprout, *Foundations...*, op. cit., str. 216.

zainteresiranija za to da ojača svoju vlast i znatno je proširi. Nekadašnje granice države, koje su manje–više sezale u okolicu grada, središta vlasti, znatno se proširuju, a vladari počinju poduzimati mjere da utvrde svoje nacionalne granice. U tom su razdoblju osobitu važnost imale prirodne granice pa su zemlje poput Velike Britanije mogle provoditi posebnu politiku neupuštanja u izravna europska kretanja, budno pazeći da se ne poremeti europska ravnoteža snaga. Novi fortifikacijski sustavi gradnja cesta i željeznica u vojne svrhe unose značajne elemente militarizacije u političku akciju, a na vanjskopolitičkome planu, pod utjecajem nove taktike djelovanja, kako bi se spriječili izravni sudari protivnika, pokušavaju se stvarati neutralne i tamponske države.

Prvi svjetski rat sa svojim ubrzanim tehnološkim razvojem postao je u stanovitome smislu prekretnica. Veliki ratni sukob pokazao je da je sigurnost svih država, po i velikih, bitno ugrožena i da razvojem naoružanja i vojna tehnologija nezaustavljivo ide naprijed. Novi pronalasci — torpeda, podmornice i podvodne mine — postali su nova velika opasnost za nekada udaljene i izolirane države. Velika Britanija, područje europskog Sjevera, pa i Sjedinjene Američke Države osjetili su prve opasnosti koje proizlaze iz tih novih oružja. I počeci prve uporabe ratnih zrakoplova upozorili su na iluzornost kopnenih i pomorskih granica i doveli u pitanje vrijednosti tzv. prirodnih ili utvrđenih graničnih položaja, koji su otada također bili izloženi zračnim napadima.

U godinama Drugoga svjetskog rata osnovna značajka vojnog sukoba svodila se na ubrzan razvoj i jačanje zrakoplovstva, što je imalo značajne posljedice za vojnu i političku strategiju akcije. Uništavanje neprijateljskih centara duboko u pozadini, bez potrebe da se prelaze granice, i prava uporaba raketnog oružja upozorili su na nove mogućnosti daljnega vojnotehnološkog razvoja.

U poslijeratnom razvoju svijeta, kada je hladni rat ponovno pokrenuo veliku bitku za nove vojne pronalasci na Zapadu i na Istoku, za stalno dostizanje i prestizanje suparničkih pronalazaka, ubrzo se došlo do situacije u kojoj je postalo jasno da na zemaljskoj kugli nema nedostižnog mjesta, i da upravo u skladu s golemom količinom nuklearnih bojevnih glava i njihovim savršenstvom treba okrenuti proces i početi tražiti isto tako kvalitetne mogućnosti da čovječanstvo u miru rješava svoje sporove i tako pokuša osigurati svoju buduću egzistenciju.

Promatrani u povijesnom razvoju, tehnološki pronalasci osobito su utjecali na širenje europske moći. Razvoj pomorstva i navigacijskih instrumenata pridonio je velikome pomorskom prodoru Europljana na druga područja, a *terra incognita* je zahvaljujući tim novim otkrićima i osvajanjima

postupno nestajala. Superiornost Europljana u naoružanju, mogućnost lakog osvajanja i održavanja u pokornosti udaljenih posjeda i mnogih naroda širom svijeta otvorili su vrata jačanju kapitalizma i poslije imperijalizma. Gotovo čitava Afrika, velik dio Azije, otoci na Pacifiku i u Indijskom oceanu bili su u rukama sedam europskih zemalja: Velike Britanije, Francuske, Njemačke, Italije, Nizozemske, Portugala i Španjolske. A zahvaljujući upravo kolonijalnim posjedima sve te zemlje razvijale su i jačale svoje pozicije, i na unutrašnjemu i na međunarodnomu planu.

Prve promjene takva stanja, promatrane ponovno s tehnološkog aspekta, nastaju u godinama neposredno nakon Prvog i napose nakon Drugoga svjetskog rata, kada su u najvećoj mjeri Europljani okrenuli oružje protiv sebe i golemu vojnu tehnologiju iskoristili za razaranje. Osim toga, jačanje velike integrirane cjeline Sjedinjenih Američkih Država i nastanak Sovjetskog Saveza postupno su izmijenili pozicije europskih država, a nakon Drugoga svjetskog rata u sklopu općih društveno–ekonomskih i političkih promjena velik val oslobođenja kolonija gotovo sasvim uništava nekadašnji kolonijalni imperij, građen svojedobno i s pomoću modernije tehnologije.

Ubrzan razvoj znanosti i tehnike utjecao je na proširenje područja suradnje i pod tim utjecajem nastala su mnoga nova područja međunarodnih kontakata (suradnja u željezničkom, zračnom i pomorskom prometu, telekomunikacije, TV–suradnja). Nastala su tako i mnoga nova područja međunarodnoga prava koja obuhvaćaju pitanja suradnje na tim specijalističkim poljima, a svjedoci smo neprekidna širenja specijaliziranih međunarodnih organizacija, bilo univerzalnog bilo regionalnog karaktera. Novi pronalasci omogućavaju da se i neka područja, koja su donedavno bila izvan državnog interesa pojave kao vrlo važni problemi međunarodnoga rješavanja. Primjerice Antartik, koji je tek sredinom pedesetih godina postao dostupan u širem smislu riječi, istodobno se pojavio kao predmet međunarodnog ugovora. Ta su pitanja vezana i uz slobodno korištenje svemirskim prostorom, istraživanje podmorskoga dna itd.

Značajne je promjene unio tehnološki razvoj na oblike međunarodnog komuniciranja, što se posebno može vidjeti na primjeru diplomatske službe. Potkraj 18. stoljeća predstavnik Sjedinjenih Američkih Država u Francuskoj Benjamin Franklin trebao je nepunih pet mjeseci da bi se javio svojoj vladi i dobio daljnje instrukcije, jer je toliko trajao put kurira i donošenje odluke u Philadelphiji. U takvim je situacijama ambasador bio, dakako prepušten sam sebi i svojoj intuiciji, pa je u okviru vrlo općenito dobivenih uputa morao samostalno djelovati. U današnjemu svijetu razvijene tehnike diplomati brže prenose važne informacije neposredno dobivene iz svojeg nadležstva, mnogo su bolje kontrolirani, a mogućnost neposredna stupanja u

izravni dodir ministara vanjskih poslova, ili čak šefova država, uvelike utječe i na izmjenu položaja diplomata.

Razumljivo je da je takav tempo izravnog i brzog komuniciranja morao utjecati i na smanjenje slobode i samostalnosti djelovanja diplomata. S tim u vezi moguće je postaviti i pitanje vrijednosti izmijenjene uloge koju danas diplomacija ima bar u usporedbi s nekadašnjim njezinim značenjem. Ponekad se kaže da su se današnji ambasadori pretvorili u dežurne službenike pored telefona, a neki autori ističu da bi diplomati danas bili sasvim suvišni da ih kojim slučajem prošlost nije izumila.

No takva razmišljanja svakako da zaboravljaju na širinu današnjih međunarodnih kontakata. Točno je da se u vrlo osjetljivim i važnim pitanjima zahvaljujući mogućnostima brzog stupanja u vezu, stvari rješavaju na višoj razini nego što je ambadorska, ali ne smije se također zaboraviti da su, unatoč smanjenoj mogućnosti političkog djelovanja, diplomatska predstavništva važna središta kroz koja prolaze, ili se bar kontroliraju, sve glavne veze između pojedinih država. Koordinirati te aktivnosti, analizirati mogućnosti daljnje suradnje i stajati neprekidno na putu učvršćenja kontakata i odnosa nije ni malen ni lak zadatak.

Djelovanje brojnih međunarodnih organizacija, posebno Ujedinjenih naroda, koji su već postali permanentni međunarodni forum komuniciranja i gdje su uspostavljeni brojni bilateralni i multilateralni kontakti, zatim sastanci na vrhu i česti državni posjeti — sve su to oblici današnjega međunarodnog općenja, koji su omogućeni vrlo brzim sredstvima komuniciranja, gdje je potrebno samo nekoliko sati pa da se najviši vođe pojedinih zemalja nađu zajedno za pregovaračkim stolom.

Osim toga, treba dodati da je i razvoj pismenosti i sredstava masovnih komunikacija — tiska, radija i televizije — također značajno utjecao na tzv. javnost međunarodnih odnosa.⁶⁷ Pod utjecajem stalnog izvještavanja oni su znatno približeni najširim masama. Više nije riječ o nekim zatvorenim i uskim profesionalnim skupinama ljudi koje navodno jedine imaju informacije međunarodnog karaktera i mogu ih samostalno interpretirati. Na taj su način stvorene mogućnosti i za razvijanje stanovitoga javnog mišljenja koje se postavlja spram međunarodnih zbivanja, a u pojedinim situacijama čak znatno prelazi nacionalne granice pojedinih zemalja.

⁶⁷ Svakako da je s tim općim napretkom pismenosti i sredstava komunikacija nespojiva izjava španjolskog ministra obrazovanja iz ne tako davne prošlosti, koji je godine 1938. rekao: »Sve nesreće u Španjolskoj dolaze zbog glupe vladine želje da nauči Španjolce čitati. Naučiti čovjeka da čita znači pružiti mu mogućnost da dođe u poziciju koja će uzrokovati nesreću za njega i za majku domovinu.« Markiz da Lozoya cit. po: H. L. Smith, *The State of Europe*, New York, 1949., str. 241.

Tehnološki razvoj uvelike je utjecao i na usavršavanje obavještajne djelatnosti. Niz novih sredstava i instrumenata: kamere u avionima i satelitima, seizmografi i Geigerovi brojači, elektronski uređaji za otkrivanje nuklearnih eksplozija itd. gotovo su potpuno onemogućili tajnost ili prikriveno naoružavanje. A na osnovi brojnih pisanih materijala, radio-emisija i TV-emisija koje se vrlo brzo hvataju, prevode i prenose u centralu, uloga je klasičnih obavještajaca također izmijenjena, i glavne studije o društveno-političkom i ekonomskom razvoju pojedine zemlje ili regije obavljaju se vrlo daleko od njih, u kabinetima obavještajnih središta, gdje ekipe visokokvalificiranih analitičara brižljivo prate i procjenjuju pojedina kretanja i njihove moguće političke reflekse.

Razvoj znanosti i tehnike u današnjemu svijetu sve više postaje glavni pokazatelj stanovite nacionalne strategije razvoja. Želja mladih država za političkom neovisnošću mora se automatski vezati uz napor za tehnološkim osamostaljivanjem. S druge strane, snažne industrijske zemlje nastoje danas stvarati takvu vanjskopolitičku strategiju djelovanja koja će im i dalje osigurati slobodan dostup izvorima sirovina ili tradicionalnim tržištima za plasman njihovih proizvoda.

Tehnološki kriteriji uzimaju se danas kao vrlo važni pokazatelji nacionalnog prestiža pojedine države i statusa koji ona ima u međunarodnim odnosima. Posebno to dolazi do izražaja u najvećih država, koje ne žale sredstva da bi upravo svojim tehnološkim dostignućima pokazale prednosti svoje politike i vlastita modela razvoja.

Vojni faktor međunarodnih odnosa, shvaćen kao mogućnost uporabe vojnog potencijala, imao je u prošlosti, a ima i danas, vrlo veliku važnost za razvoj međunarodnih odnosa. U doba dok je rat bio dopušteno sredstvo rješavanja međunarodnih sporova, koje je čak i međunarodno pravo priznavalo kao dopušteno (*ius bellum*), i kada je s političkoga gledišta rat bio normalan nastavak politike s pomoću drugih sredstava, vojna sila bila je središnja komponenta koja je utjecala na razrješavanje spornih problema u međunarodnim odnosima.

Suvremeni razvoj međunarodne zajednice, jačanje društveno-ekonomskih promjena, stanovite pravne norme, ali i razvoj rušilačke vojne tehnologije, sve više utječu na to da se rat kao sredstvo komuniciranja nastoji eliminirati iz međunarodnog života i da se države sve više priklanjaju mirnome rješavanju svojih sporova. No, unatoč postojećim pravnim odredbama kojima se zabranjuje vođenje rata i pokušajima stvaranja različitih sistema regionalne ili pak šire kolektivne sigurnosti, činjenica je da i u današnjemu

svijetu vojna sila ima veliku važnost za svaku državu i da upravo iz vojne sile proizlaze i određene šire političke koncepcije koje se nastoje ostvariti na međunarodnoj areni.

Pojam vojne sile danas je mnogo širi od klasičnoga shvaćanja različitih rodova pojedine nacionalne armije i uz redovite vojne snage čine ga svi oni elementi položaja zemlje i nacionalne privrede koji su u neposrednoj ili posrednoj vezi s pripremama armije u miru i njezinom eventualnom primjenom u ratu. To znači da geografski položaj, broj stanovnika, industrijski razvoj, društveno-politička stabilnost, mogućnost uporabe komunikacijskih putova itd. ulaze također kao značajni elementi u pojam nacionalne vojne sile.

Po svojem kvalitativnom sastavu današnja vojna sila također je bitno drukčija s obzirom na protekle faze razvoja međunarodnih odnosa. Razvoj vojne tehnologije i pojava novih vrsta oružja, osobito nuklearnog, izmijenili su i sastav rodova vojske najvećih zemalja, njihove strategije i opće mogućnosti djelovanja. Samim tim nastala je podjela:

- na armije koje raspolažu značajnim količinama nuklearnog oružja (SAD i Rusije),
- na armije koje imaju stanovite količine nuklearnog oružja (Francuska, Velika Britanija i NR Kina),
- na države čije armije mogu uskoro biti opremljene nuklearnim oružjem
- na zemlje koje iz ekonomskih ili političkih razloga nemaju u planu izgradnju svojeg nuklearnog vojnog potencijala.

U poslijeratnome svijetu naoružanje je, unatoč izjavama, deklaracijama i rezolucijama unilateralnog, bilateralnog i multilateralnog karaktera, postalo osnovno obilježje razvoja međunarodnih odnosa, a stalno povećanje izdataka za naoružanje, posredno i neposredno, veoma utječe na opći razvoj ekonomskih, socijalnih i političkih procesa suvremenoga svijeta.

Od 1965. do 1980. troškovi naoružanja povećani su za tri puta i iznosili su oko 450 milijardi dolara. U toj velikoj utakmici riječ je o horizontalnom i vertikalnom širenju nuklearnog i konvencionalnog naoružanja; o dinamičnom razvoju novih oružja i sistema i o stalnom nastojanju da se za svako novo oružje pronađe odgovarajuće protuoružje. Stoga nije nimalo čudno da su npr. godine 1976. troškovi za naoružanje bili 8% veći nego svi ukupni svjetski izdaci za obrazovanje ili da su bili dvostruko veći od ukupnih sredstava koja se ulažu u medicinsku zaštitu četiri milijarde stanovnika našeg planeta. Dodajmo tome da je i broj vojnika (22 milijuna) te godine bio jednak

broju učitelja, te da se oko 400 000 najistaknutijih znanstvenika nalazilo angažirano u stalnome procesu traženja novih sredstava masovnog uništavanja.

Iako su analize vojnih troškova vrlo različite, a često i nepouzdana, s obzirom na nedostatak standardiziranih pokazatelja međunarodnog karaktera, jasno je da glavnina vojnih troškova otpada na nekoliko velikih zemalja koje svojim vojnim izdacima sudjeluju sa 60% u ukupnim troškovima svjetskog naoružanja. No, uz te vodeće zemlje, koje se nalaze na visokome stupnju industrijskog razvoja i raspolažu golemim privrednim i ljudskim resursima, ne treba zaboraviti da u troškovima naoružanja sve više sudjeluju i manje razvijene zemlje. Brojna istraživanja na tom polju jasno pokazuju uzlazne trendove potrošnje i neprekidno povećanje indeksa vojnih izdataka, koji u nekim situacijama iznose i više od polovice državnog proračuna.⁶⁸

Naravno, iz takve goleme materijalne snage proizlaze i svi ostali refleksi koji se ogledaju ili u jačanju posebnih središta zainteresiranih za provedbu politike, bilo na unutrašnjem bilo na vanjskopolitičkome planu; zatim nastojanja da se vojne snage stave na čelo određenih država i političkih sistema; utjecaji vojske na cjelokupan društveno-politički i ekonomski razvoj zemlje i sl. Militarizacija svijeta u poslijeratnom razdoblju zasnovana na enormnim sredstvima koja vojnim snagama stoje na raspolaganju i brojnim neriješenim pitanjima iz domene međunarodnih odnosa postala je također značajna karakteristika suvremenog razvoja s tendencijom daljnjeg rasta.

U tom se kontekstu može promatrati i velik broj konflikata koji su izbili nakon Drugoga svjetskog rata. Po podacima koji postavljaju viši limit kategorizacije rata takvih sukoba bilo je 70, a njima se svakako može dodati velik broj vojnih pučeva i oružanih ustanaka, što bi preciznom statističaru pokazalo da je u prosjeku svake godine vođeno po nekoliko velikih oružanih sukoba, ili pak da nije bilo gotovo ni jednog dana u kojemu je svijet bio bez ratovanja.⁶⁹

Optimistički nastrojani analitičari međunarodnih odnosa ističu, međutim, da unatoč pojačanim troškovima naoružanja, unatoč militarizaciji svijeta i velikome broju primjera konkretne uporabe sile, svijet nikada ipak nije bio toliko siguran u nemogućnost izbijanja globalnoga oružanog sukoba. Tome

68 Među institutima koji se bave pitanjima stratejskih odnosa i izravno prate kretanja na planu naoružanja posebno mjesto imaju: Međunarodni institut za stratejske studije u Londonu i Švedski institut za istraživanja mira. Oba instituta svake godine publiciraju svoje godišnjake, koji su solidan izvor podataka i dobra ilustracija tekućih kretanja na vojnome planu. Vidjeti za najnovije podatke: *The Military Balance*, London, World Armaments and Disarmaments: SPRI Yearbook, Stockholm.

69 Vidjeti o tome kod: I. Kende, »Dynamics of Wars, Arms Trade and Military Expenditures in the Third World 1945–1976«, *Instant Research on Peace and Violence*, Tampere, 1977., br. 2, str. 59–68.

je, svakako poseban doprinos dala vojna tehnologija koja je mogućnosti masovna uništenja razvila do savršenstva; zatim uspostavljanje pariteta potencijalnog uništenja između glavnih nosilaca nuklearne sile i postojanje političke volje da se unatoč stalnom razvoju vojne tehnike zadrže pod strogim političkim nadzorom granice njezine stvarne uporabe.

No svi ti elementi koji, svakako, djeluju kao znatno limitirajući faktori, ipak ne mogu zaustaviti proces naoružavanja koji opet mora voditi stanovitim poremećajima na svim područjima suvremenog života. Ako se prihvati kao stalan globalni odnos između velikih sila i njihovih nuklearnih moći, ne treba zaboraviti da 80% vojnih izdataka ne otpada na troškove nuklearnog oružja, nego na konvencionalno oružje. U stalno gomilanje te vrste oružja uključene su sve zemlje — od minijaturnih država, malih i srednjih pa sve do supersile.

Dosadašnji proces naoružavanja razvijao se usporedo sa svojom antitezom: *razoružanjem*, koje također traje od završetka Drugoga svjetskog rata i početnog razdoblja, kada se vjerovalo da će poraz militarističkih snaga fašizma i stvaranje svjetske organizacije Ujedinjenih naroda automatski omogućiti da se relativno lako rješavaju pitanja naoružavanja, te da će se razvoj vojne sile zadržati na potrebnoj razini bez posebnoga povećanja izdataka.⁷⁰

No, proces pregovora o razoružanju uvijek je pratio opće kretanje međunarodnih odnosa i ovisio je o svim krivuljama kojima su se oni kretali. U godinama hladnog rata imali su pregovori o razoružanju isključivo propagandno značenje, a potom se u procesu prevladavanja hladnog rata, u trenutku kada je uspostavljen paritet mogućeg uništenja, postupno krenulo u smjeru traženja konkretnih uzajamno korisnih aranžmana. Poboljšana međunarodna atmosfera omogućila je da se na multilateralnome planu postigne američko-sovjetske sporazume s područja ograničenja oružja i njegove kontrole. Osim toga, na planu regionalnog napora za razoružanjem postignut je sporazum o stvaranju denuklearizirane zone u Latinskoj Americi; o stanovitim oblicima razoružanja i unošenja mjera za jačanje međunarodnog povjerenja govori i Završni dokument iz Helsinkija.

Politika detanta, kao organiziran napor svih država da se stvaraju novi međunarodni odnosi u kojima će se sukobi i sporovi prevladavati mirnim putem, u gotovo svim državama ocijenjena je kao jedina alternativa postojanja i daljnjeg razvoja svijeta. Istodobno, pokazalo se da je nemoguće zagovarati detant na političkome planu odnosa bez realizacije odgovarajućih vojnih

⁷⁰ Iscrpnije o odnosu između naoružanja i razoružanja vidjeti radove objelodanjene u nas: *Najnovija oružja*, Zagreb, 1978. R. Vukadinović, *Zone bez nuklearnog oružja*, Zagreb, 1979. R. Vukadinović, *Nuklearne strategije supersila*, Zagreb, 1986.

mjera, koje jedino popuštanje mogu učiniti stvarnim i vjerojatnim procesom. U tome bi trebala biti vidljiva težnja svih država, posebno onih koje raspolazu najvećom vojnom silom da proces razoružanja učine univerzalnim i nezaustavljivim kretanjem prema boljim međunarodnim odnosima.

Ubrzani razvoj nove vojne tehnike i snažna vojno-politička polarizacija u godinama hladnog rata pomogli su nastanak niza vojno-političkih doktrina kojima su se pokušali oblikovati i vojni i politički zadaci u skladu s poslijeratnim razvojem svijeta. Ako se promatra npr. evolucija američke vojno-političke doktrine, tada je vidljiv dug put tih promjena u kojima su se održavali različiti utjecaji društveno-ekonomskih snaga, ali i novog razvoja vojne tehnike i stvaranja novih vrsta oružja.

Kronologija osnovnih momenata u početnoj fazi razvitka nuklearnog oružja i prijenosnih sistema od godine 1945. do 1979.

1945. — SAD izvršile prvu nuklearnu eksploziju (fisijsku) u povijesti na vojnom poligonu u Alamou (16. srpnja).
— Na Hirošimu je bačena atomska bomba jakosti oko 20 KT (6. kolovoza).
— Tri dana poslije (9. kolovoza) na Nagasaki je bačena atomska bomba približno iste jakosti. U oba slučaja za prijenos je upotrijebljen bombarder tipa B-29.
1948. — SAD proizvele prvi teški bombarder velikog radijusa (B-36) namijenjen prijenosu atomskih bombi.
1949. — SSSR izvršio prvu nuklearnu eksploziju (fisijsku) (29. kolovoza).
1950. — SAD razvile prvi mlazni bombarder srednjeg dometa (B-47) za prijenos atomskih bombi.
1952. — Velika Britanija izvršila prvu eksploziju atomske bombe (9. listopada).
— SAD završile pokus prve termonuklearne bombe na Bikinima (1. studenoga).
1953. — Ispaljivanjem atomske bojne glave iz artiljerijskog oruđa SAD započele uvođenje taktičkog nuklearnog naoružanja (25. svibnja).
— SSSR izvršio prvu termonuklearnu eksploziju (12. kolovoza).

- 1955.** — SAD uvode u naoružanje prvi mlazni bombarder velikog radijusa B-52
— SSSR uvodi u naoružanje prvi bombarder srednjeg dometa TU-16.
- 1956.** — SSSR uvodi u naoružanje prvi bombarder velikog radijusa TU-95 i prvi mlazni bombarder velikog radijusa Mya-4.
- 1957.** — SSSR objavljuje uspješno obavljen pokus prvoga interkontinentalnog balističkog projektila (26. kolovoza).
— Nešto kasnije (4. listopada) lansiran je prvi Zemljin umjetni satelit »Sputnik«.
— Velika Britanija izvršila prvu termonuklearnu eksploziju (u svibnju). Za prenošenje nuklearnih bombi konstruirani su bombarderi tipa V.
- 1958.** — SAD izvršile prvo uspješno lansiranje interkontinentalne balističke rakete Atlas (u prosincu).
- 1959.** — SAD uvode u naoružanje prvu strategijsku nuklearnu podmornicu opremljenu raketama s nuklearnim bojovnim glavama.
- 1960.** — Na vojnom poligonu u Sahari Francuska je izvršila prvu atomsku eksploziju (13. veljače). Za prijenos atomske bombe proizveden je bombarder srednjeg dometa Mirage.
— Prema zapadnim procjenama, SSSR je do godine 1960. opremio vojne snage u Europi taktičkim nuklearnim oružjem.
- 1961.** — SSSR je uveo u naoružanje konvencionalne podmornice opremljene raketama srednjeg dometa s nuklearnim bojovnim glavama.
— N. S. Hruščov izjavio je da SSSR raspolaže bombama jakosti 100 MT (16. siječnja). Nešto poslije izvršena je najjača nuklearna eksplozija u povijesti, procijenjena na 57 MT (30. listopada).
- 1962.** — SAD stacionirale u Europi rakete srednjeg dometa (Pershing I) taktičke namjene.
- 1963.** — Velika Britanija, u skladu sa Sporazumom iz Nassaua, kupila je od SAD-a rakete Polaris za opremu nuklearnih podmornica.
- 1964.** — NR Kina izvršila je prvu atomsku eksploziju na vojnom poligonu u Lop-Noru (16. listopada). Za prenošenje atomskih bombi predviđen je bombarder tipa TU-16.

- SSSR uveo u naoružanje strategijske podmornice opremljene raketama s nuklearnim bojovnim glavama i mogućnošću ispaljivanja u zaronjenom stanju.
— SAD uvele u naoružanje rakete s višestrukom bojovnom glavom (MRV) Polaris A-3.
— SSSR započeo gradnju protubalističkog (ABM) raketnog sistema (Galoš).
- 1965.** — SAD započinju razvoj protubalističkog raketnog sistema (Kitchen).
- 1967.** — NR Kina izvršila eksploziju prve termonuklearne bombe (17. lipnja).
— Velika Britanija uvela u naoružanje prvu strategijsku nuklearnu podmornicu.
- 1968.** — Francuska je izvršila termonuklearnu eksploziju (24. kolovoza)
— NR Kina započela proizvodnju vlastite verzije sovjetskog bombardera TU-16 strategijske namjene.
— SSSR izvršio prve testove (u kolovozu) rakete s višestrukim neovisno usmjerivim bojovnim glavama (MIRV).
- 1970.** — NR Kina lansirala satelit u putanju oko Zemlje (24. travnja).
— SAD uvele u naoružanje rakete s višestrukim neovisno usmjerivim bojovnim glavama (MIRV).
- 1971.** — Francuska uvela u naoružanje rakete srednjeg dometa, vlastite proizvodnje. Istodobno je uvedena u upotrebu i prva francuska strategijska nuklearna podmornica opremljena raketama.
— SAD uvele u podmorničko naoružanje rakete s višestruko usmjerivim bojovnim glavama.
- 1972.** — NR Kina započela uvoditi u naoružanje strategijske rakete srednjeg dometa.
- 1973.** — SSSR uvodi u naoružanje prve rakete s višestrukim bojovnim glavama (MRV).
- 1974.** — Indija je izvršila podzemnu nuklearnu eksploziju na poligonu u Radjastanu (u ožujku). Indijska je vlada izjavila da je pokus izvršen zbog primjene atomske energije u miroljubive svrhe.
- 1975.** — SAD uvele u naoružanje rakete s višestrukim neovisno usmjerljivim bojovnim glavama.

1976. — SSSR izvršio prvi eksperiment s podmorničkom raketom s višestrukim neovisno usmjerljivim bojevnim glavama (23. studenog).
— SAD izvršile su prvi uspješni eksperiment s krstarećom raketom lansiranom iz zrakoplova (5. ožujka).
1977. — SAD objavile da su izvršile prvu eksploziju neutronske bombe (7. srpnja).
— SSSR uveo u naoružanje mobilnu raketu srednjeg dometa (SS-20) s mogućnošću konverzije u interkontinentalnu raketu.
1978. — SAD obavile ispitivanje nove strategijske podmornice (Trident) koja bi trebala ući u naoružanje godine 1980. (27. listopada).
1979. — SAD donijele odluku o izgradnji mobilnih interkontinentalnih raketa (M-X). — Prema navodima američkih obavještajnih izvora, Južnoafrička Republika izvršila je nuklearnu eksploziju.
— Vijeće ministara NATO-pakta donijelo je odluku o instaliranju američkih raketa srednjeg dometa (Pershing II) u Europi (12. prosinca).

U doba posjedovanja atomskog monopola neposredno nakon rata, kada je u Sjedinjenim Američkim Državama vladalo uvjerenje da će se na osnovi atomske bombe moći ostvariti ciljevi Pax Americana i na stanovit način »disciplinirati« druga velika država — Sovjetski Savez — izgrađena je bila doktrina nuklearnog zastrašivanja.⁷¹ Jednostrano posjedovanje atomske bombe, politika okruženja Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih država, izgradnja NATO-a u Europi, a poslije i ostalih vojnih saveza, bila su glavne komponente novoga poslijeratnog djelovanja Sjedinjenih Američkih Država. U tom razdoblju od godine 1945. do 1949. američka vojna sila, zasnovana na sposobnosti prenošenja atomskih bombi, zapadnoj, a osobito američkoj floti prisutnoj u svim morima, snažnoj avijaciji i brojnim aerodromima u savezničkim zemljama, te suhozemnim snagama NATO-a smatrala je da ima sve uvjete za dugo i iscrpljujuće hladnoratovsko nadmetanje.

No, nakon sovjetske atomske eksplozije u kolovozu 1949. situacija se počinje mijenjati i doktrina nuklearnog zastrašivanja postupno gubi na svojoj uvjerenosti i vrijednosti. Zapadnoeuropski saveznici SAD-a stavljeni su zbog sovjetske atomske bombe u nov položaj, a na neki se način mogla predvidjeti, doduše, samo potencijalna opasnost za američki teritorij. Za-

71 Detaljnije vidjeti: R. Vukadinović, *Sila i interesi — Vanjska politika SAD*, Zagreb, 1972., str. 227–315.

strašivanje dobiva nove dimenzije. Umjesto jednostranog i monopoliziranog posjeda atomskog oružja ono postaje prisutno sada na objema stranama i stvara se uzajamno, iako još uvijek neuravnoteženo zastrašivanje. Nova američka vojna doktrina tzv. masovne odmazde kojom se pokušalo prijetiti Sovjetskom Savezu, ako bi on djelovao suprotno američkim intencijama, bila je zapravo posljednji pokušaj ratobornih generala iz Pentagona da u novim uvjetima uzajamna zastrašivanja pronađu doktrinu kojom bi se mogli ostvariti ofenzivni politički ciljevi.

Daljnijim usavršavanjem oružja na objema stranama i promjenama na političkome planu, ne samo u odnosima između glavnih protagonista nuklearnog natjecanja nego i u njihovim odnosima se saveznicima, ipak nisu bila zapostavljena pitanja mogućnosti uporabe nuklearnog oružja u vojne svrhe.⁷² U Sjedinjenim Američkim Državama bila je lansirana doktrina »ravnoteže straha«, koja je tvrdila da proces naoružavanja, posebno jačanja nuklearnih snaga, ne prijeti miru. Dapače, tvrdilo se da takav odnos jača svjetski mir jer će, bojeći se jedna druge, obje strane neprestano i dalje jačati svoje nuklearne arsenale, ali nikada neće pribjeći stvarnoj upotrebi nuklearnog oružja. Zapostavljajući bezbroj internih faktora, kao i mogućnost stalnog jačanja i razvijanja američkog vojnoindustrijskog kompleksa, ta se doktrina zauzimala zapravo za dalju utrku u naoružanju.

Slične je ciljeve postavila i u SAD vrlo popularna doktrina »ograničenih nuklearnih ratova«, kojom se na osnovi prihvaćanja uopće američke vojne koncepcije elastične reakcije uz stupnjevanje eventualne uporabe nuklearnog oružja ipak ističe da je upotreba ograničenih vrsta nuklearnog oružja u stanovitim situacijama moguća. Politički gledano, u pojedinim dijelovima svijeta, gdje bi mogli biti bitno ugroženi američki interesi, a ta se područja ne uklapaju u središte svjetske politike, moglo bi se u konfrontaciji s neprijateljem upotrijebiti ograničeno nuklearno oružje. Promatrano pak s vojnoga gledišta takva upotreba ne bi nikako dovela do širenja konflikta, ili pak do uporabe razornih nuklearnih sredstava jer bi se upotrebljavale samo tzv. baby-nuklearne bojeve glave. I na kraju, ta bi kampanja trebala omogućiti svakako i onaj najvažniji ekonomski efekt koji osigurava da se nuklearno oružje i dalje proizvodi, te da vojno-industrijska sprega u SAD može i dalje normalno funkcionirati.

72 U godinama hladnog rata u SAD je bila popularna teorija koja je tvrdila da je moguće preživjeti nuklearni napad, uz uvjet da Sjedinjene Američke Države prethodno pripreme svoje stanovništvo. S tim u vezi bila je i velika akcija gradnje nuklearnih skloništa, a jedan od zagovornika tog koncepta bio je H. Kahn. Vidjeti Kahnove scenarije nuklearnog rata: *On Thermonuclear War*, Princeton, 1960. *Thinking about the Unthinkable*, London, 1962.

Jedan od glavnih pobornika takve primjene nuklearnog oružja bio je tadašnji profesor međunarodnih odnosa s Harvarda Henry Kissinger koji je još godine 1957., u doba kada je SAD bila iznenađena i zaplašena lansiranjem prvoga sovjetskog Sputnika, pokušao smiriti duhove i znanstveno »dokazati« kako, bez obzira na nove pronalaskе, postoji mogućnost uporabe nuklearnog oružja i kako, za razliku od velikih, dakle, neograničenih nuklearnih bojovnih glava, ograničena uporaba nuklearnog oružja može i dalje ostati važnim sredstvom vođenja međunarodne politike.⁷³

U doba vijetnamskog sukoba »doktrina eskalacije« dobila je posebno značenje. Njome se htjela stupnjevati uporaba sredstava i povećanjem vojnoga pritiska prisiliti vijetnamski narod na predaju.

Sve te vojne doktrine nastale su kao rezultat novog razvoja vojne tehnike i stalne ocjene vrijednosti snage vlastitih i protivničkih oružanih snaga. Zbog golemog napretka vojne tehnike rat više nije kao u prošlosti sredstvo kojim se slabiji protivnik prisiljava da prihvati nametnute uvjete. Uporaba vojne sile najvećih država, odnosno njihovo konfrontiranje u svjetskom sukobu, postala je sve nezamislivija, jer bi opća cijena takvog sukoba bila previsoka. Stoga je taj proces nužne prilagodbe novim uvjetima dobro izrazio sovjetski maršal Šapošnikov. Parafrazirajući Klauzevicovu izreku da je rat nastavak politike drugim sredstvima, sovjetski je maršal istaknuo da je u novim uvjetima mir nastavak konflikta samo na drukčiji način⁷⁴ misleći pri tome da bez obzira na oblike i sadržaje mogućeg sukobljavanja u nuklearnom dobu, ono nikako ne smije dobiti oblik rata.

Nacionalni faktor vrlo je teško odrediti upravo poradi različitih elemenata, objektivnih ili subjektivnih, koji se vežu uz pripadnost pojedinaca pojedinom narodu. No, može se istaknuti da je podjela država ponajviše vezana uz postojanje naroda nastanjenih na određenu prostoru, iako se i taj moment mora uzeti s rezervom. U Europi je do formiranja nacija došlo u doba raspadanja feudalnog sistema, ali taj proces traje i dalje. Posebno je evidentan takav razvoj u novim zemljama, tj. u onim državama koje su nedavno izašle iz kolonijalnog ropstva. Postojanje naroda i njihova težnja za samoodređenjem ima za međunarodne političke odnose prvenstveno značenje, i to je, istodobno, polazna pozicija promatranja nacionalnog faktora i njegova mjesta u međunarodnim zbivanjima. Pri tome se, dakako, ne smije

73 Vidjeti detaljnije: H. Kissinger, *Nuclear Weapons and Foreign Policy*, New York, 1957.

74 Šapošnikov: cit. prema: R. L. Garthoff, *Soviet Strategy in the Nuclear Age*, New York, 1958., str. 6.

zaboraviti da se ne može uvijek nacija identificirati s državom jer je moguće da nekoliko naroda tvori jednu državu ili pak da jedan narod ima dvije zasebne države (NDR Koreja i Južna Koreja).

U pogledu definiranja nacije postoje brojni sporovi među različitim autorima koji ističu različite kriterije za ocjenu postojanja nacije, a posebno je diskutabilna pripadnost pojedinoj naciji. Ako promatramo proces formiranja nacija i nacionalne svijesti u Europi, vidimo da je u 18. stoljeću, u vrijeme razvoja kapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa, jačala potreba za proširenjem područja bez teritorijalne razjedinjenosti, i takav proces okrupnjavanja putem tradicionalno postojećih državnih tvorevina feudalnog tipa bio je potpomognut postojanjem zajedničkih tradicija, kulture, jezika, osjećaja patriotizma i zajedničkog pripadanja istoj sudbini. Ta veza između materijalne osnovice i duhovne nadgradnje vodi nacionalnom buđenju zajedno s revolucioniranjem pokreta buržujско- demokratskog karaktera i jača zahtjeve za rušenjem feudalne vlasti. Od ideja Francuske revolucije godine 1789., koja među svojim načelima ističe i nacionalnu neovisnost i slobodu, neprestano jačaju pokreti porobljenih europskih naroda, da bi tek završetkom Prvoga svjetskog rata, nakon dugog razdoblja borbi i sukobljavanja s raznim snagama reakcije, bio u velikoj mjeri završen proces formiranja europskih nacionalnih država.

Formiranje nacija u drugim dijelovima svijeta, posebno u poslijeratnim uvjetima kad je na put izgradnje svoje državnosti krenuo velik broj naroda Azije i Afrike, teče svakako u znatno drukčijim i mnogo složenijim prilikama društveno-ekonomskog i političkog razvoja tih sredina, a i njihova vanjskog okruženja. Za razliku od europskih kretanja, gdje je zahtjev za stvaranjem unutrašnjeg tržišta tražio jedinstven jezik međusobnoga komuniciranja, u novooslobođenim zemljama umjesto ekonomske osnovice postavile se najprije pitanje organizirane borbe protiv eksploatatora što ga je nametnuo kolonijalni sistem odnosa. Upravo u toj borbi protiv stranih kolonizatora i izrabljivača okupljale su se i udruživale nacionalne snage i nastajalo je prvo zajedništvo. Taj osobiti način povezivanja raznih grupa, najčešće plemena, postupno stvaranje nekih zajedničkih ciljeva i interesa, sada već na državnome planu u postkolonijalnim uvjetima, dokaz je da u različitim situacijama postoje snage koje mogu politički povezati narode u zajedničkoj akciji, i to ne samo u borbi protiv stranih imperijalističkih snaga već i u organiziranju novih uvjeta zajedničkog ekonomskog, političkog i kulturnog života i razvoja.

U nekim analizama nacionalnog faktora ističe se da je najstalniji i najčvršći pokazatelj jedne nacije zajednički jezik i da on može istodobno služiti kao trajan indikator postojanja ili nepostojanja nacije.⁷⁵ No, ne treba zaboraviti da ipak i tu postoje izuzetci od toga pravila iako je u Europi proces formiranja nacije tekao na osnovi toga što je stanovništvo prihvaćalo uglavnom jedan zajednički jezik. Dovoljno je podsjetiti se na postojanje »švicarskog« naroda koji govori različitim jezicima, ili pak »belgijskog« naroda, gdje također postoje dva različita jezika — flamanski i valonski. Jezična pitanja, što je sasvim razumljivo zbog kolonijalnih nasilja i činjenice da se pri stvaranju zasebnih država nije vodilo mnogo računa o nekim nacionalnim elementima, posebno dolaze do izražaja u novooslobođenim zemljama. Primjerice oko 60 milijuna stanovnika Nigera govore pedeset različitih jezika, u golemom je broju zemalja jezik kolonizatora ostao glavni, najčešće službeni jezik, a mnogi latinsko američki narodi nemaju svoj vlastiti jezik.

Ni državne granice pojedinih zemalja ne odgovaraju uvijek potpuno razmještaju vlastitog naroda. U povijesti međunarodnih odnosa bili su vrlo brojni primjeri konfliktnih situacija u kojima je matična država ograničavala prava nacionalnoj manjini, ili pak gdje su nacionalne manjine djelovale izrazito iredentistički tražeći priključenje svojoj matici zemlje. Nakon Prvog i Drugoga svjetskog rata preseljavani su pojedini narodi kako bi se upravo smanjile takve mogućnosti djelovanja i ojačala nacionalna kompaktnost pojedinih država.

Pitanje nacionalnih manjina⁷⁶ i njihova mjesta u razvijanju međudržavnih kontakata još uvijek nije riješeno na zadovoljavajući način. Unatoč pojačanom interesu Ujedinjenih naroda i naporima pojedinih zemalja, koje imaju pripadnike svoje narodnosti izvan nacionalnih granica, nema nekih univerzalno postavljenih odredbi koje bi jamčile slobodan i nesmetan razvoj pripadnika manjina koji žive u drugim zemljama. Isto tako u okviru rada na izradbi takvih konvencija primjetne su uglavnom dvije teze. Po jednoj se nacionalna manjina promatra kao ukupnost pojedinaca kojima treba omogućiti da se služe stanovitim pravima, a po drugoj se nacionalna manjina promatra kao društvena grupa koja treba imati svoju samoupravu koja bi omogućila njezin optimalni razvoj.

Dosadašnji primjeri pokazuju da se situacijama kada između pojedinih država postoje dobri međudržavni odnosi pitanje nacionalnih manjina rješava uglavnom relativno lako. Naprotiv, u konfliktnim situacijama ili u

75 J. Frankel, *International Relations*, London, 1964., str. 16–18.

76 Vidjeti: B. Vukas, *Etničke manjine i međunarodni odnosi*, Zagreb, 1978.
S. Tatulović, *Manjinski narodi i manjine*, Zagreb 1997.

odnosima između država koje imaju tradicionalno loše odnose, nacionalne manjine postaju žrtve preko kojih se prelama službena politika, odnosno nije moguće razvijanje normalnih odnosa.

Nacionalna kultura⁷⁷ daljnji je važni element okupljanja pripadnika jednog naroda bez obzira na to gdje se oni nalaze i zajedno s jezikom ona stvara čvrstu integracijsku podlogu. Svaka država, nastoji pomagati i razvijati nacionalnu kulturu jer se uz njezinu pomoć može djelovati na jačanje nacionalne svijeti i na okupljanje svih nacionalnih snaga. Manifestacije kulturnog karaktera mogu često privući pažnju i sudjelovanje pripadnika pojedine nacije, bez obzira na to gdje se oni nalaze, i na taj način čak i u situacijama kada ti građani nemaju pozitivan stav prema vladajućoj ekipi ili sistemu uređenja one postaju glavna emocionalna snaga zajedničkoga djelovanja. Osjećaj nacionalne pripadnosti i veza s nacionalnom kulturom važan su činilac i nijedna ga se zemlja neće odreći, pa je u svojoj politici spremna afirmirati takve vrijednosti koje će još više utjecati na okupljanje svih pripadnika nacije. To vrijedi i za one zemlje koje imaju velik broj svojih sunarodnjaka u drugim državama privremeno zaposlenih ili pak doseljenika, koji ipak zadržavaju vezu s maticom zemljom.

Od djelovanja nacionalnog faktora treba razlikovati nacionalizam⁷⁸ za koji se može ustvrditi da kao stanovita ideologija sadrži različite elemente. Prije svega nacionalizam je isključiv i šovinistički postavljen prema drugima, zakriva klasne razlike u isticanju prije svega nacionalnih vrijednosti i dovodi do isticanja traženja za nacionalnom i ekonomskom zatvorenosću.

U političkim doktrinama nacionalni je faktor dosada često služio kao važno sredstvo mobiliziranja različitih snaga i u brojnim programima političkih pokreta, stranaka ili grupa. U prošleme stoljeću nastale su doktrine koje su posebno veličale vrijednost pojedinih naroda i njihove sposobnosti ističući mjesto koje bi oni trebali imati u današnjemu povijesnom razvoju. Najčešće su takva shvaćanja činila duhovnu i kulturnu podlogu za političke i ekonomske ekspanzije. Stoga se može s pravom tvrditi da su u doba imperijalizma nacionalističke doktrine trebale prije svega mobilizirati sve unutrašnje snage i okupiti ih oko programa, koji je kao svoj glavni cilj stavljao ostvarenje vrlo konkretnih interesa političke i ekonomske prirode. U takvim nacionalističkim doktrinama u ovisnosti o razvoju pojedinog naroda, međunarodne situacije i potreba vremena ističu se različiti faktori kao one središnje snage koje bi trebale služiti kao crvena nit okupljanja. Jednom je to religijski element, kao npr. u židovskom nacionalizmu, u Hitlerovoj Njemačkoj posebno se isticala tzv. pripadnost višoj rasi, a u Japanu i Italiji

prije Drugoga svjetskog rata nacionalizam je isticao povijesne i ekonomske elemente.

Svaki od spomenutih faktora u stanovitim situacijama i sredinama utječe na međunarodne odnose, stvara ovisnosti i međuovisnosti i pridonosi dinamici kretanja. Bez obzira na to radi li se o objektivnim faktorima, ili pak o subjektivnima, oni su stalno okruženje međunarodnoga političkog sistema i utječu na ponašanje glavnih aktera međunarodnih odnosa. Razumljivo da upravo zbog brojnosti faktora međunarodnih odnosa, oblika njihova manifestiranja, razlika koje među njima postoje, njihove stalnosti ili promjenljivosti ili posebne vezanosti za pojedine regije nije moguće izvršiti sistematizaciju koja bi dala trajnu ljestvicu djelovanja faktora u svim prilikama i u svim sredinama.

Ovdje prezentiranim faktorima mogu se, sasvim sigurno, dodati još neki čimbenici koji su također značajni za međunarodne odnose. Ako uzmemo npr. **religijski faktor**, sasvim je jasno da je — s obzirom na snagu religije i crkvene organizacije koja se njime koristila u raznim fazama razvoja društva — to bio jedan od vrlo važnih faktora međunarodnih odnosa koji je imao svoju gotovo stalnu evokaciju.

Šezdesetih godina vrlo su se intenzivno počeli primjenjivati akti pojedinačnog nasilja, koji su, iako su imali brojnih uzora u prošlosti, ipak u ovom našem vremenu dosegli posebnu razinu. U težnji da se postignu različiti ciljevi, snage koje su se opredijelile za takve aktivnosti, zatim njihove akcije, interesi i rješenja koja su htjeli iznuditi uporabom nasilja, promatrača međunarodnih odnosa tog razdoblja mogla bi voditi analizi **specijalnog faktora terorizma u međunarodnim odnosima**.

Promatrajući sadašnje stanje, a još više perspektivu međunarodnih odnosa i problema koje izaziva stalan porast različitih ljudskih aktivnosti, moguće je govoriti o opasnostima koje stoje pred ljudskim habitusom u obliku stalnog uništavanja čovjekove sredine. Zbog toga su u pravu oni autori, iako malobrojni, koji već danas promatraju ta zbivanja kao manifestaciju **ekološkog faktora u međunarodnim odnosima**, istražujući stanje, uzroke i posljedice.

Ako bi se za **religijski faktor** moglo ustvrditi da je bio osobito izražen u prošlosti, činjenica je da je unatoč svim inovacijama (islam) ipak uloga religije u suvremenom svijetu nešto manja nego prije. Društveno-ekonomske promjene i promjene u svijesti ljudi utjecale su na takav razvoj, pa se ne može govoriti o religijskom faktoru međunarodnih odnosa kao svuda djelujućem. Budenje pak religijskih osjećaja, kombiniranih s patriotizmom i težnjom za suprotstavljanjem stranom podcjenjivanju, razumljivo da u pojedini-

nim situacijama (npr. Iran) imaju posebno značenje i da analiza međunarodnih odnosa u određenoj regiji ne može zapostaviti takav faktor.

Terorizam se pojavljuje kao noviji fenomen u međunarodnim odnosima koji se zbog svoje razgranatosti, oblika i različitih pozadina također ne može jednoznačno definirati i ocijeniti. Između različitih vrsta terorizma — nacionalnog, religioznog, socijalnog, kriminalnog ili tzv. ideološkog — svakako da postoji bezbroj stupnjeva po kojima bi se mogle provoditi daljnje gradacije. Ovisno o nacionalnome tlu na kojem se razvija i njeguje, terorizam ima i nacionalne boje i specifične dijapazone akcije. No, u najširim relacijama može se uzeti kao izraz krize i nezadovoljstva razvojem određenih kretanja. Od frustriranosti kvaziljevčara po do borbi za slobodu, demokraciju i neovisnost pojedinih nacionalnih snaga (npr. Latinska Amerika, Palestina) sigurno da je velik procijep i da su izrazi tog nezadovoljstva vrlo različiti. No, vanjski oblici očitovanja u svim su slučajevima vezani uz upotrebu sile i uz vršenje nasilja prema pojedincima ili grupama ljudi. Unatoč ciljevima i oblicima manifestiranja smatramo da bi bilo nemoguće terorizam promatrati kao cjelovit faktor međunarodnih odnosa. S obzirom na ostale faktore, riječ je o derivativno izvedenom djelovanju koje proizlazi iz raznih drugih elemenata (političkih, ekonomskih, socijalnih) i koje u krajnjoj liniji primjenjuje silu da bi ili skrenulo pažnju na ciljeve ili da bi postiglo neki kratkoročni rezultat. Teško je ipak pretpostaviti da bi terorizam mogao dobiti takve široke razmjere da bi kao samostalan činilac počeo ozbiljno utjecati na međunarodno ponašanje.

Ubrzanim razvojem industrije i prometa i urbanizacijom života utječe se i na stvaranje novog odnosa između organizama i njihova okruženja, što stvara poseban odnos u obliku novog djelovanja ekosistema. Uništavanje čovjekova okoliša na zemlji, u zraku, u morima i vodama postalo je, na žalost, sastavni dio razvoja suvremene civilizacije i cijena industrijskog napretka koju počinju plaćati gotovo sve zemlje. Iako među njima postoje velike razlike u stupnju ugroženosti, sigurno je da je težnja za ubrzanim razvojem kojemu teže sve zemlje, automatski suočena i s problemima uništavanja čovjekova okoliša. Na taj način ekološki problemi postaju stvarno univerzalni problemi, koji s manje ili više intenziteta nalaze svoj odraz u gotovo svim sredinama. Uostalom, ako se u sadašnjoj fazi radi o velikim razlikama vezanim prije svega uz razvijenost odnosno nerazvijenost, o nastojanjima zemalja u razvoju da se brže industrijski razvijaju i, s druge strane, o težnjama industrijskih zemalja da udaljavaju sa svojeg teritorija ekološke opasnosti, lako je predvidjeti na koje će prostore doći tzv. prljave industrije, čije će vode, more i zrak onečistiti. Dodajmo tome da se i relativno visoki ekološki standardi zaštite koji se zahtijevaju u industrijskim zemljama automatski spuštaju

u slučaju kada se određena industrija seli u manje razvijene zemlje, čime se još više potenciraju ekološki problemi.

Iako još uvijek ne postoje slaganja o tome u kolikom je stupnju danas naš planet kao cjelina ugrožen, sigurno je da se bez velikih pretjerivanja može reći kako on svakog dana postaje sve onečišćeniji. Stoga se može zaključiti: ako ekološki faktor međunarodnih odnosa danas još ne dobiva svoju punu elaboraciju, ili nije primjetan kao međunarodna opasnost, u svim sredinama, promatrajući njihov budući razvoj, može se slobodno ustvrditi da će ekološki problemi ubrzo utjecati i na međunarodne odnose. Uostalom, već je danas jasno da mnogi ekološki problemi zahtijevaju najtješnju koordinaciju različitih država i da je nemoguće pojedina pitanja rješavati samo nacionalnim sredstvima ili na užim prostorima. Ta činjenica pozitivno utječe na zbližavanje koje je priroda nametnula, iako u fazi postojanja konfliktnih stanja može utjecati i na drukčije profiliranje odnosa, zaoštavajući ekološka pitanja i podižući ih na političku razinu.

Religija, terorizam i ekološki problemi izneseni su ovdje samo kao ilustracija određenih utjecaja na međunarodne odnose, osobito u pojedinim razdobljima. Taj triptih bi se mogao nadopuniti i nekim drugim pojavama koje će možda s vremenom, poput religije, dobiti i mjesto i značenje važnog faktora međunarodnih odnosa.

Iz ovoga prikaza nekih od faktora međunarodnih političkih odnosa, koji zbog ograničenosti prostora nisu mogli biti detaljnije prikazani, vidljivo je da u međunarodnim vezama dolazi do djelovanja niza različitih čimbenika koji, u ovisnosti o vremenu i sredini, mogu više ili manje utjecati na međunarodne odnose. Bez obzira na stupanj njihova utjecaja, različiti međunarodni faktori neprestano su prisutne pojave koje karakteriziraju međunarodnu zajednicu i sve političke tokove koji u njoj protječu. Faktori međunarodnih odnosa ispunjavaju sadržajem međunarodne odnose, daju osnovne značajke međunarodnoj zajednici u pojedinim fazama njezina razvoja i istodobno čine osnovnu građu za znanost o međunarodnim odnosima koja u obilju različitih uvjeta i događaja neprestano nalazi svoj nepresušni izvorni materijal.

Stoga je sasvim razumljivo da se ne može negirati pozivanje na vrijednost pojedinih faktora i na njihovo isticanje u kontekstu međunarodne politike ili vanjskopolitičkoga djelovanja pojedine države. To su, u svakom slučaju, veoma važni elementi koji utječu na formiranje svih oblika međudržavnih ili međunarodnih odnosa i nikako se ne mogu zaobići u bilo kakvu pristupu zbivanjima na međunarodnome planu. Bit, dakle, nije u tome da se ti faktori negiraju, već je riječ prije svega o metodi na osnovi koje neki zapadni autori izgrađuju svoj pristup međunarodnim odnosima. Polazeći posebnu vrijed-

nost u jedan faktor, ili u najboljem slučaju u nekoliko faktora koji zajedno tvore neki značajni element djelovanja, npr. sila koja se tu shvaća kao skup različitih faktora, ti autori interpretiraju međunarodne odnose i grade različite teorije kojima je svrha u prvom planu istaknuti unaprijed definirane varijable ponašanja. Njima se pak najčešće nastoji dokazati da je sila glavna poluga međunarodnih odnosa, da se svi bitni odnosi u međunarodnoj sredini mogu podvesti pod tu kategoriju i da su isto tako svi faktori koji se pojavljuju u izravnoj uzročnosti i povezanosti sa silom, odnosno u njezinoj funkciji.

No pravi odgovor na pitanje o mjestu i važnosti pojedinih faktora međunarodnih odnosa treba tražiti u cjelovitome spoznavanju procesa koji teku u međunarodnoj zajednici. Jedino na osnovi uzimanja u obzir djelovanja svih objektivnih i subjektivnih faktora, odnosno snaga, u detaljnom raščlajivanju njihova mjesta, vrijednosti i potencijalnog značenja leži ispravna metoda znanosti o međunarodnim odnosima.

Poznavanje zakonitosti društvenog razvoja svijeta i detaljna analiza realnih mogućnosti u danoj etapi i na danom teritoriju polazna je pretpostavka takva pristupa međunarodnim odnosima. Znanstveno zasnovano perspektivno predviđanje budućeg razvoja, odnosno procjena faktora koji mogu pozitivno ili negativno utjecati na slijed pojedinih zbivanja, treba zasnivati na realnim temeljima bez ikakva idealiziranja ili subjektivističkog promatranja stvarnosti. To znači da principijelna analiza ukupnog odnosa svjetskih snaga i tendencije daljnjeg razvoja moraju biti praćene svestranom i objektivnom procjenom o odnosu i rasporedu sila, o djelovanju najrazličitijih utjecaja na stanovite mjestu u vezi s praćenjem ekonomskih, političkih, vojnih, ideoloških, tehnoloških i svih drugih faktora koji utječu na određenje pojedinih međunarodnih kretanja.